

Kasteel Etzenrade, onderzoek naar een verdwenen kasteel 2016-2023

Danny Keijers¹ en Hilde Vanneste²

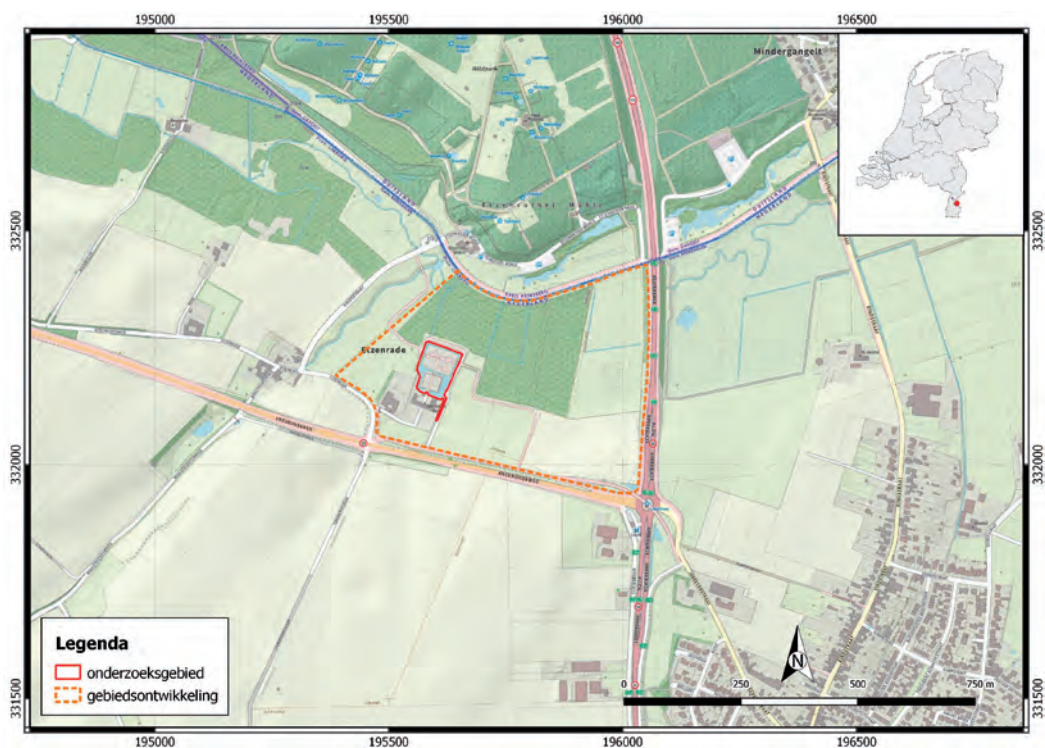
Een aantal plaatsen in Nederland is als het ware nog archeologisch onbekend gebied. Een van die plekken bevindt zich in het dorpje Etzenrade, een buurtschap in de gemeente Beekdaalen. Meer bepaald een gebied tussen het rijksmonumentale Etzenrader Huusken en de Rode Beek, die meteen ook de grens met Duitsland vormt.

Tot voor de beoogde herinrichting van het gebied rondom het Etzenrader Huusken stond het achterliggende terrein niet gemarkeerd op de landelijke en gemeentelijke archeologische verwachtingskaarten, hét werkinstrument van de archeologen waarop potentieel waardevolle gebieden gekarteerd zijn. Desalniettemin gaf het

landschap snel haar geheimen prijs. Hier was duidelijk sprake van een opmerkelijke site die nader onderzocht moest worden alvorens het gebied verder te ontwikkelen. Uitgebreid archeologisch onderzoek heeft de geschiedenis van deze locatie deels blootgelegd en heeft geleid tot een globale reconstructie van de bewonings- en gebruiksgeschiedenis van deze locatie.

1. KADER

Het gebied rondom het Etzenrader Huusken is onderdeel van een grotere gebiedsontwikkeling 'Poort van Parkstad Onderbanken' waar renaturering³ van de Rode Beek samengaat met het

Afb. 1 Ligging onderzoeksgebied.

- 1 Danny Keijers, projectleider van het archeologische onderzoek tijdens het proefsleuvenonderzoek in 2017 en 2018 en de archeologische begeleiding in 2019.
- 2 Hilde Vanneste was als regioarcheoloog Parkstad van meet af aan bij het project betrokken in de rol van bevoegd gezag. Zij inspireerde de architecten met de bijzondere geschiedenis van deze plek.
- 3 Renaturering: het herstellen van aangetaste landschappen en ecosystemen, zodat natuurlijke processen en biodiversiteit terug kunnen keren. Zoals bijvoorbeeld het herstellen van rivieren naar hun oorspronkelijke meanderende loop.

verbeteren van de toeristisch recreatieve en educatieve kwaliteiten van het gebied. Die kwaliteiten liggen vooral besloten in de hoge landschappelijke, cultuurhistorische en archeologische waarden.⁴ De belangrijkste onderdelen van deze gebiedsontwikkeling zijn het gebied ten noorden van het Etzenrader Huusken, de fietsbrug met een bijzonder kunstwerk van Marijke de Goey over de provinciale weg N274, het zweefvliegveld en de Feldbissbreuk in Onderbanken. Het plan voor het gebied rondom het Etzenrader Huusken omvatte zowel het herinrichten van het terrein, met aandacht voor recreatieve en educatieve functies, als het gebruik van de historische grachten voor waterberging, als reactie op de actuele klimaatproblematiek.

Het rechthoekige grachtenstelsel ten noorden van het Huusken suggereerde dat hier mogelijk het voormalige kasteel Etzenrade lag. Omdat de herinrichting bodemverstorende ingrepen met zich meebracht, is al in een vroeg stadium van de planvorming archeologisch onderzoek uitgevoerd. De centrale vraag daarbij was: wat is de bewoningsgeschiedenis van de plek, en is er sprake van een voormalig kasteel? Daarnaast stond centraal hoe deze geschiedenis zichtbaar gemaakt kan worden in het herinrichtingsontwerp.

Om deze hoofdvraag te beantwoorden, zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Is er archeologisch bewijs voor de aanwezigheid van een kasteel op het terrein van het Etzenrader Huusken?
2. Kunnen verschillende fasen in de ontwikkeling van het kasteel en het terrein worden onderscheiden op basis van de archeologische vondsten en bodemsporen?
3. Hoe zijn de grachten, het binnenterrein en de begrenzing van het kasteelterrein vormgegeven en veranderd door de tijd?
4. Op welke manier kan de geschiedenis van het terrein worden geïntegreerd in het huidige herinrichtingsontwerp, rekening houdend met educatieve, toeristisch-recreatieve en waterbeheerfuncties?

De opzet van de verschillende archeologische onderzoeken was gericht op het geleidelijk inzichtelijk maken van de archeologische waarden en het ondersteunen van het inrichtingsplan. Eerst vond een historisch-geografisch onderzoek plaats, waarin bestaande bronnen werden geraadpleegd om de aard en omvang van cultuurhistorische overblijfselen te achterhalen. Vervolgens werd een ruimer landschappelijk booronderzoek uitgevoerd.⁵ Om meer inzicht te krijgen in de grachten, het binnenterrein en de begrenzing van het kasteelterrein, werd een geofysisch onderzoek gecombineerd met aanvullend booronderzoek (afbeelding 2).⁶ In 2017 en 2018 volgde een proefsleuvenonderzoek om de waarde van het terrein, de begrenzingen, dateringen en faseringen van de kasteelgrachten nader te bepalen.⁷

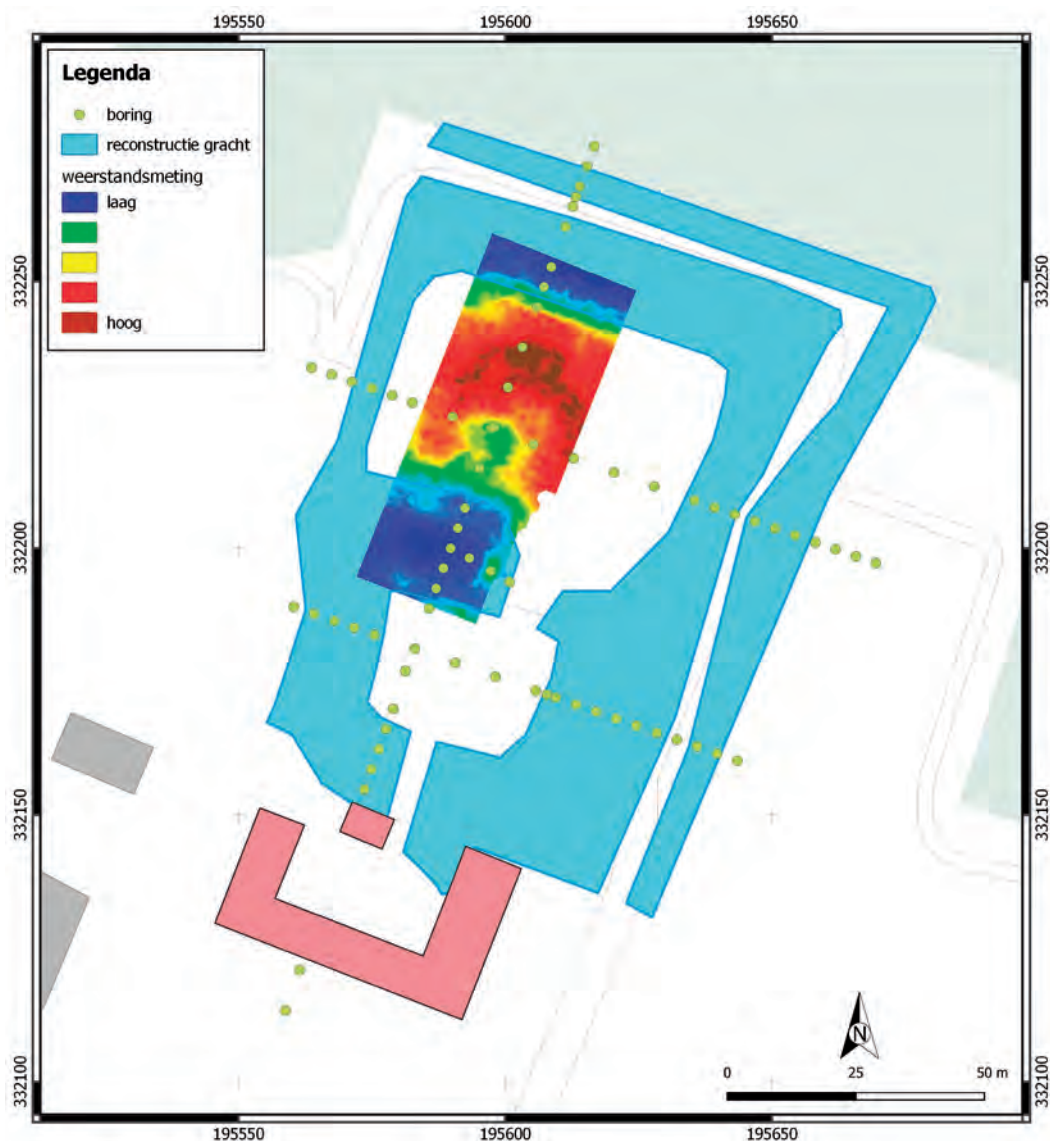
De resultaten van de proefsleuvenonderzoeken vormden de basis voor het ontwerp van Piet Oudolf en LOLA Landscape Architects. Tijdens het ontwerpproces lieten zij zich inspireren door de uitkomsten en het onderzoekstraject van het archeologisch onderzoek, waardoor historie en archeologie actief zijn geïntegreerd in de herinrichting. Eén van de belangrijkste uitgangspunten van de herinrichtingsmaatregelen was het zichtbaar maken van de grachten, waarbij deze – naast de educatieve en toeristische

4 Om het kasteel Etzenrade weer beleefbaar te maken, is het onderzoeksgebied geselecteerd als IBA-project (<http://www.iba-parkstad.nl/>). Projectpartners: IBA Parkstad, Provincie Limburg, Waterschap Limburg, Gemeente Beekdaalen, familie Schoffelen, Lola Landscape Architects, Piet Oudolf, Natuurmonumenten en de regioarcheoloog van Parkstad.

5 Ellenkamp en Keunen, 2016.

6 Ellenkamp en Keunen, 2016; Lubbinge, 2016.

7 Het proefsleuvenonderzoek stond onder leiding van D. Keijers. De eerste fase van dit sleuvenonderzoek is gerapporteerd (Keijers, 2017).

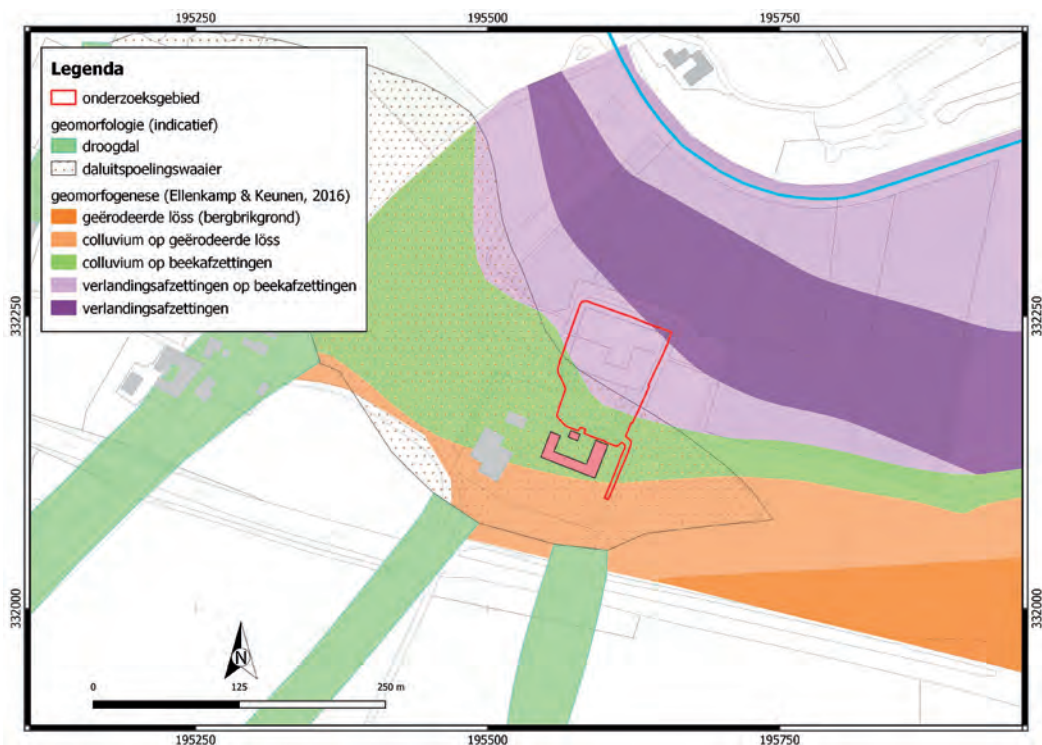
Afb.2 Reconstructie van het grachtenstelsel op basis van het weerstandsonderzoek (Lubbinge, 2016) en booronderzoek (Ellenkamp en Keunen, 2016).

functie – ook een waterbergende functie dienden te vervullen. Bij deze ingrepen was het streven om de archeologische sporen zo veel als mogelijk in de bodem te bewaren (behoud *in situ*).

Hoewel bij de herinrichting getracht is om oudere, archeologisch informatierijke gracht-

vullingen te vermijden, bleek dit wegens de waterbufferende functie uiteindelijk niet mogelijk. Het kon dan ook niet uitgesloten worden dat de oudere grachtlagen aangesneden werden. Het opnieuw openleggen van de kasteelgrachten is dan ook archeologisch begeleid.⁸

⁸ De archeologische begeleiding stond onder leiding van D. Keijers. Een evaluatie- en selectierapport van het proefsleuvenonderzoek (2de fase) en de archeologische begeleiding is opgesteld in 2020 (Keijers, 2020). Een definitieve rapportage is in preparatie (Ruijters, in prep.).

Afb.3 Globale indicatie landschap.

De diverse onderzoeken hebben veel informatie over de geschiedenis van het terrein opgeleverd. Dit artikel geeft de belangrijkste bevindingen van de archeologische onderzoeken weer.⁹

2. LANDSCHAPPELIJKE LIGGING

Etzenrade ligt aan de beekvallei van de Rode Beek. Ter hoogte van onderzoeksgebied heeft deze loop zich diep ingesneden in de met löss bedekte rivierterrassen. Ten noorden van de beek bevindt zich de Geilenkirchener Lehmplatte, ten zuiden begint het plateau van Doenrade.

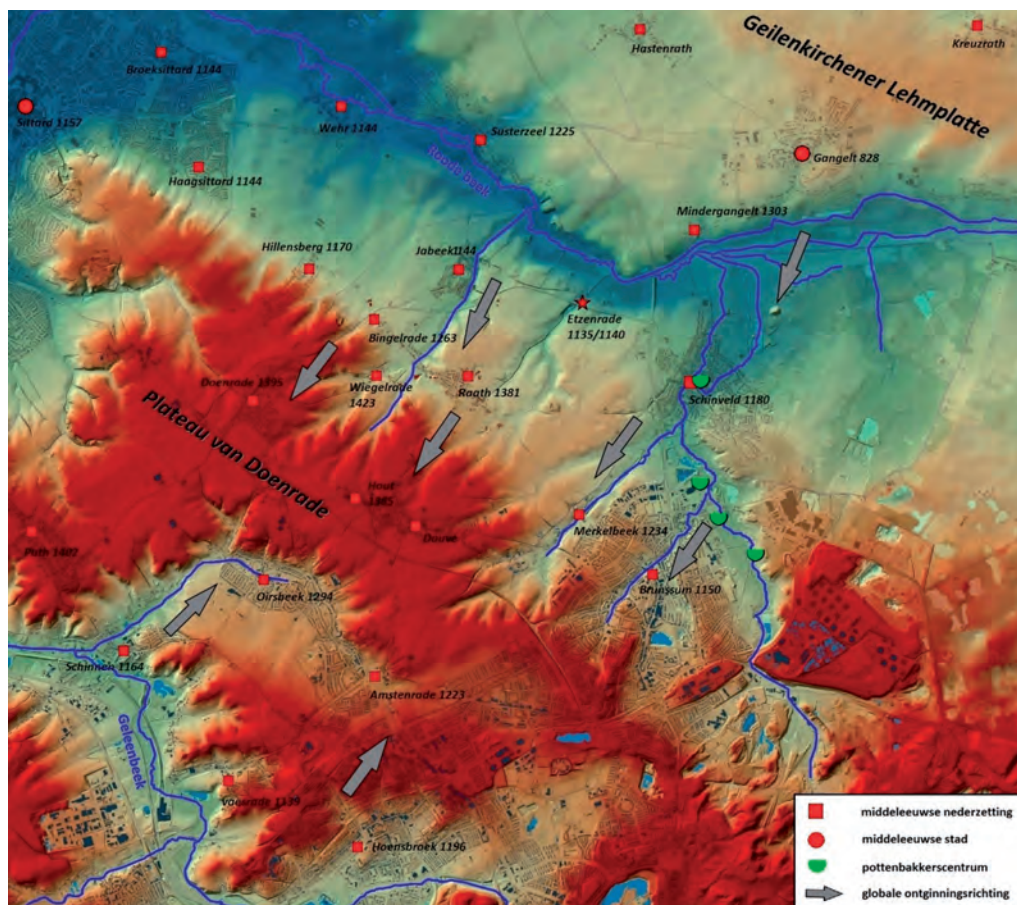
Door het aanwezige reliëf was het gebied onderhevig aan erosie en sedimentatie. Ter hoogte van het onderzoeksgebied hebben zich drie droogdalen in de lösswand van het plateau in-

gesneden. Deze dalen vormen een verzamel-punt van water waardoor ze telkens dieper uitsleten. De afgespoelde leem werd aan de voet van de helling waaivormig in de beekvallei afgezet.

In het bijzonder lijkt het grote westelijke dal een belangrijke rol voor de stichting van Etzenrade te hebben gespeeld. Het geërodeerd materiaal van dit dal is aan de voet van de helling als een grote uitspoelingswaaier in de vallei van de Rode Beek afgezet.¹⁰ Tijdens de verschillende onderzoeken is het gesedimenteerde materiaal meermaals vastgesteld en is zelfs de waaivorm van dit colluviumpakket herkend. Op basis van archeologische sporen nabij het maai-veld lijkt ten zuiden van het Etzenrader Huusken het colluvium al zeker voor de tiende eeuw aanwezig.

⁹ Voor meer details over de verschillende onderzoeken, die hier niet behandeld worden, kunnen de onderzoeksrapporten in de digitale bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed online geraadpleegd worden.

¹⁰ Keijers, 2017.

Afb. 4. Globaal overzicht van de ontginning van het plateau van Doenrade (Keijers, 2017).

Naar het noordoosten toe ontbreekt het colluvium. Hier overheersen vooral natte omstandigheden waardoor zich boven de beekafzettingen een dik pakket veen bevindt (afbeelding 3). Het veen vormde zeker tot in het begin van de dertiende eeuw het maaiveldniveau. Op het einde van de middeleeuwen en vooral in de nieuwe tijd is het onderzoeksgebied deels door overstromingsmateriaal (alluviaal¹¹ en colluviaal¹²) en antropogene ophogingen afgedekt.

Het colluviumpakket zorgde voor een stabilere ondergrond in het brede natte beekdal. Ten westen van het onderzoeksgebied, waar het grote dal zich bevindt, is het colluviumpakket het diepst in het beekdal geschoven. In combinatie met de zuidelijke uitstulping van het Geilenkirchener Lehmplatte (zie afbeelding 4) aan de overkant, was de versmalling van het beekdal zeer geschikt als beekovergang. Het droogdal was namelijk zeer geschikt om het hoger gelegen plateau te bereiken.¹³

11 Alluvium: door rivieren afgezet sediment.

12 Colluvium: sediment dat van hoger gelegen plateaus of hellingen afspoelt (door erosie en afstromend regenwater) en zich ophoopt aan de voet van hellingen, in beekdalen of in lagere delen van het landschap.

13 Keijers, 2017. Door het intensief gebruik met paard en kar raakte het droogdal nog dieper uitgesleten.

3. HISTORISCHE OMKADERING

ONTGINNINGSHISTORIEK

Na de val van het Romeinse Rijk nam de bevolking en bijgevolg ook het landbouwareaal in oppervlakte af. Op de plateaus herstelden zich de bossen. Het plateau van Doenrade bestond in de vroege middeleeuwen waarschijnlijk uit half open bossen. Nederzettingen bevonden zich voornamelijk nabij de beekvalleien. Nabij de Rode Beek wordt Gangelt al vermeld in 830 als koninklijk bezit (*fundus regius*). Ook het gebied rondom Etzenrade behoorde waarschijnlijk tot dit Gangelter kroongoed.¹⁴

De periode van de tiende tot en met de dertiende eeuw was een periode van economische groei. De bevolkingsgroei en agrarische hoogconjunctuur leidden overal tot ontginningen. Vanuit de oudere nederzettingen aan de Geleenbeek (Sittard, Munstergeleen, Geleen, Schinnen) en de Rode Beek (Gangelt) werden nieuwe nederzettingen gesticht.¹⁵ Eerst ontstonden nederzettingen langs de beken. Vervolgens werden vanuit deze nederzettingen de hoger gelegen plateaus geëxploiteerd en werden ook hier nieuwe nederzettingen gesticht. Algemeen wordt aangenomen dat omstreeks 1300

het historisch bekende cultuurlandschap in grote lijnen gevormd was.¹⁶

Vele dorpen langs de beken zoals Jabeek, Schinveld en Brunssum worden al in de twaalfde eeuw vermeld. Ook Etzenrade wordt in de twaalfde eeuw vermeld, hoewel over de precieze datum nog discussie heerst.¹⁷ Voor deze overwegend agrarische gemeenschappen waren zowel vruchtbare akkergrond als geschikte weide- en hooilandgebieden op korte afstand voorhanden.

Behalve de agrarische activiteiten hebben echter ook pottenbakkers in het dal van de Rode Beek en Merkelbeek tussen 1050 en 1375 een opmerkelijke activiteit aan de dag gelegd (zie afbeelding 4). In de dalwanden van de diep ingesleten Rode Beek kwamen hier verschillende tertiaire kleilagen¹⁸ aan het oppervlak die uitstekend geschikt waren voor het vervaardigen van kwalitatief aardewerk.

In de twaalfde en dertiende eeuw was de aardewerkindustrie van het zogenaamde Zuid-Limburgs aardewerk van bovenlokale betekenis. De producten werden verhandeld tot in delen van het Rijnland, Noord-Brabant, Limburg en de Belgische Kempen en in een enkel geval tot ver daarbuiten.¹⁹ Vanaf de veertiende eeuw zakten de pottenbakkersactiviteiten in

14 Stoeper, 2011, 43.

15 Stoeper, 2011. Vermoedelijk speelde de beekovergang bij Etzenrade ook een rol in de ontginning van het plateau vanuit Gangelt (Keijers, 2017). De volgende landschappelijk zeer geschikte overgang lag meer westelijk bij de Istrater molen, op de verbindingsweg tussen Sittard en Gangelt. Hoewel ook in Schinveld een beekovergang aanwezig was, lijkt deze gezien de ligging nabij een zeer moerassig gebied slechts seizoensgebonden bruikbaar en ook pas in latere tijden ontstaan (zie ook Renes, 1988). Dit geldt ook voor de overgang nabij de Roermolen die louter als veeweg diende. Ook de overgang in Susterzeel was mogelijk niet altijd beschikbaar. Zo vermeldt Kritzraedt (1640-1645) dat in 1608 de beekovergang in Etzenrade door grootschalige overstromingen niet beschikbaar was en men verplicht was deze bij Istraten te nemen (dus niet Susterzeel). Het feit dat bij de overgang in Etzenrade en Istraten in latere tijden een militaire schans werd opgericht, geeft eveneens aan dat deze overgangen zeer belangrijk waren (Keijers, 2017).

16 Renes, 1988.

17 Gysseling (1960) en Heidbüchel en Kramer (1990) vs. Augustus en Jamar (1995). In 1144 duikt (tesamen met onder meer Jabeek, Haagsittard en Broeksittard) de naam Evecenrode op (Lacomblet, 1840) en in 1147 Eueszenrode. Deze benaming lijkt wel te duiden op Etzenrade.

18 Het Tertiair is een geologisch tijdperk dat volgt op het Krijt en wordt opgevolgd door het Kwartair. Het Tertiair duurde van 66,0 tot 2,58 miljoen jaar (Ma) geleden.

19 Vermoedelijk speelde de beekovergang bij Etzenrade ook een rol in de verspreiding van de nabijgelegen aardewerkproductie naar het noorden (Keijers, 2017).

Zuid-Limburg geleidelijk terug tot lokale productie.²⁰ Hun rol werd overgenomen door ateliërs in het Duitse Rijnland.

HISTORISCHE BRONNEN

Vanaf de tiende eeuw waren steeds meer lokale heren in staat zeggenschap te krijgen. Deze lokale heersers slaagden erin om eigen territoria op te bouwen en een steeds onafhankelijker positie in te nemen. Veel van de lokale heren vormden eigen dynastieën die vaak in een leenverhouding stonden tot de koningen of de keizers. Het oude koningsgoed van Gangelt, waartoe waarschijnlijk ook het gebied van Etzenrade behoorde, was al in de elfde eeuw in het bezit gekomen van de heren van Heinsberg. Omstreeks 1118-1119 kwam ook de heerlijkheid Valkenburg in hun bezit. Gedurende de gehele twaalfde eeuw bestuurden de heren van Heinsberg het Land van Valkenburg. In 1228 werd het bezit van Heinsberg gesplitst: Jabeek, Etzenrade, Schinveld en Brunssum bleven vanaf toen deel uitmaken van de heerlijkheid Valkenburg, maar Gangelt bleef bij Heinsberg.

Over het kasteel van Etzenrade zijn vooral nog in de historische bronnen zeer weinig gegevens bekend. De naam Etzenrade duikt mogelijk voor het eerst op in 1135 wanneer een

edele *Rudolf van Evescenrothe* negen morgen land in Etzenrade overdroeg aan de kerk van Rolduc.²¹ Het land lag in een dal ten westen van Rudolfs ommuurd of omwalde huis. Er is echter nog discussie of *Evescenrothe* met Etzenrade of Hetzerath vereenzelvigd moet worden.²²

Pas op het einde van de dertiende eeuw zijn er duidelijke gegevens over Etzenrade. Dirk van Einighausen, een rijk leenman van Dietrich II, graaf van Heinsberg (†1303), stichtte toen een kapel op het *huis Etzenrade*.²³ Hoewel over het uiterlijk van het goed niets bekend is, wijst de aanwezigheid van een kapel in of bij zijn huis op een zekere status van het gebouw en zijn gebruiker.

De tot nog toe bekende gegevens van het kasteel zijn relatief beperkt. In 1368 was het goed samen met weiden, beemden en akkerlanden ongeveer *negentig bunder* groot.²⁴ Het kasteel was in 1386 in bezit van Arnold van Dobbelseyn, kanunnik te Sittard en telg uit een rijk geslacht uit het Land van Valkenburg.²⁵

Aan het einde van de veertiende eeuw kwam het goed Etzenrade in het bezit van het geslacht van Reijmerstock. Johan van Reijmerstock verwierf Etzenrade in of omstreeks 1390.²⁶ Een zekere Jan van Reijmerstock was in 1510 nog steeds eigenaar van het huis en de bijbehorende

20 Renes, 1988.

21 1135: '[...] *Rudolphus de Evescenrothe, vir nobilis, dedit ecclesie novem iugera terre, que sita sunt apud Evescenrothe non longe a vallata domo illa sub occidente in quadam valle* [...]'. Vertaald: 1135: '[...] Rudolf van Etzenrade/Hetzenrath, een man van adel, gaf aan het klooster negen morgen land die in Etzenrade/Hetzenrath liggen, niet ver van zijn huis dat door een wal omgeven is, en wel ten westen daarvan in een dal [...]']' (vertalingen: Heidbüchel en Kramer, 1990 en Augustus en Jamar, 1995). In 1140 bevestigd de aartsbisschop van Keulen dat het klooster 3 *bonuaria* in *Euezenrode* verworven heeft via *Rudolphus de Euezenrode* (Polak en Dijkhof, 2004). Hoewel de datums verschillen gaat het hier waarschijnlijk om dezelfde Rudolphus en dezelfde verwerving.

22 Gysseling (1960) en Heidbüchel en Kramer (1990) beschouwen de in 1135 in de *Annales Rodenses* vermeldde Rudolphus de Euescenrothe als Rudolf van Etzenrade. Dit geldt eveneens voor de in 1140 genoemde Rudolphus de Euezenrode (Gysseling, 1960). Augustus en Jamar (1995) gaan er echter van uit dat de in 1135 (en 1140) vermeldde Rudolphus slaat op Rudolf van Hetzerath (Du; nabij Doveren).

23 Habets, 1885, 126. De kapel werd gewijd aan de heiligen Agnes en Catharina en door Van Einighausen rijkelijk begiftigd.

24 Habets, 1885, 125; Schoffelen, 1993, 45.

25 Habets, 1885, 126 Samen met Doenrade, Susterzeel, Neerharen en Eynenborg vervulde Etzenrade een belangrijke rol in de ontwikkeling van het voorname geslacht Dobbelseyn van Doenrade.

26 Habets, 1885, 125/127; Schoffelen, 1993, 45. Hij werd door Frederik van Reijmerstock opgevolgd, die in 1440 leenman was. In 1443 was dat Jan van Reijmerstock (Habets, 1885, 125/127).

Afb. 5 Etzenrade (gele cirkel) afgebeeld op de kaart uit 1573 (bron: Koninklijke Bibliotheek van België).

goederen.²⁷ Via zijn verwante Elisabeth van Reijmerstock en haar man Jacob (of Jakob) van Brempt, ook genoemd Jacob van Leeck,²⁸ kwam het kasteel in 1532 in handen van de familie Van Brempt. De familie Van Brempt woonde onder meer op kasteel Doenrade en het goed te Etzenrade werd doorgaans door hen verhuurd.²⁹ In 1536 was het nog steeds ongeveer *negentich buy-nre* groot en bestond het uit *ackerlant, beemden, weyden ende broecken*.³⁰

Ook in de nieuwe tijd is er meer informatie bekend over de eigenaren dan over het kasteel zelf. De familie van Brempt bleef eigenaar van het goed.³¹ In 1553 werd de tot het goed behorende watermolen op de noordelijke oever van de Rode Beek verkocht.³² Vanaf dat moment

hoorde de watermolen niet meer bij het kasteel.

Op de kaart van de hertogdommen Limburg en Jülich (Gulik) vervaardigd in 1573 door Christiaan 's Groten staat Etzenrade (*Oetzenray*) met een kasteelsymbool afgebeeld (afbeelding 5).³³ Het symbool met twee torens is een gestandaardiseerd symbool dat voor alle kastelen op de kaart wordt gebruikt.³⁴ Het zegt niets over hoe kasteel Etzenrade eruit zag. Het enige dat we uit deze kaart kunnen afleiden is dat het voor de cartograaf als kasteel herkenbaar moet zijn geweest. Aangezien Etzenrade als enig kasteelgoed in de ruimere omgeving staat aangegeven zal het ook wel – mogelijk vanuit zijn strategische ligging – enig belang hebben gehad.

Op 17 juli 1614 werd Jakob van Brempt met

27 Habets, 1885, 128

28 Habets, 1885, 125; Mogelijk was hij de Jacob van Brempt genaamd Leeck, die in het midden van de zestiende eeuw substituut-stadhouder van het Land van Valkenburg was.

29 Schoffelen, 1993, 45; Schoffelen maakt melding van het 'verlaten' van het kasteel door personen. Zij bedoelde daar vermoedelijk 'beleend worden' mee, want de verlatingsjaren die zij noemt komen overeen met de beleningsjaren in de Valkenburgse leenregisters (Habets, 1885, 126).

30 Habets, 1885, 125.

31 Habets, 1885, 125-128.

32 Habets, 1885, 127.

33 Titel kaart: *Ducatus Lymburgensis et Iuliae. Descriptio eius terrae, quae est inter Mosam et Rhenum, in qua sunt ducatus Lymburgensis et Iuliae, archiepiscopatusque Coloniensis.*

34 In de directe omgeving van het kasteel zijn ondermeer de dorpen Broensem en Schynfelt met een kerksymbool afgebeeld.

Afb. 6 Etzenrade (gele cirkel) en het Huusken (inzet) afgebeeld op de Ferrariskaart uit 1771-1775; inzet rechtsboven: detail kasteelterrein.

Etzenrade beleend.³⁵ Deze voerde in 1626 nog een proces tegen Jacob Wetsels van Meurs over de koop van Etzenrade.³⁶ Jonkheer Jakob van Brempt was vermoedelijk identiek aan Jan Jacob van Brempt tot Etzenrade († 1664) die lid was van het Valkenburgs ridderschap en zich tooide met de naam 'tot Etzenrade'.³⁷ Het goed Etzenrade werd echter vanaf 1639 door jonkheer Johan Rhoe van Opsinnich bewoond.³⁸

In 1681 was het goed Etzenrade in bezit van Willem Reinier van Brempt genaamd Lieck.³⁹ Na zijn dood in 1682, werd het goed aan kapitein Gerard Hartmans verkocht. Hij werd op 10 maart 1683 met het goed beleend.⁴⁰ Aan het einde van de zeventiende of begin achttiende eeuw werd het goed aan drossaard Duyckers ver-

pacht of mogelijk zelfs verkocht.⁴¹ In deze periode lijkt het kasteel niet meer in gebruik en verschijnt er een nieuwe hoeve, bekend als het Etzenrader Huusken.

Volgens Jos Habets werd op 27 oktober 1732 Johan Thomas de Negri in naam van zijn zuster Rosa Anna Henrica de Negri met Etzenrade beleend.⁴² Schoffelen en Hupperetz geven echter aan dat de familie Duyckers in het bezit bleef van het goed.⁴³ In 1793 was de familie Duyckers met zekerheid eigenaar van de kasteelresten en de nieuwe hoeve.

Pas op het einde van de achttiende eeuw zijn er meer gedetailleerde afbeeldingen bekend van de omgeving. De eerste relevante kaart is de zogenaamde Kabinetskaart van de Oosten-

35 Habets, 1885, 126.

36 Tops, 2013.

37 Broers, 1996.

38 Habets, 1885, 120; Schoffelen, 1993, 45.

39 Habets, 1885, 126

40 Habets, 1885, 126; Schoffelen, 1993, 45

41 In 1716 wordt vermeld dat de grond toebehoort aan drossaard Duijckers. Het gaat hier om Gerard Duijckers, drossaard van het graafschap Amstenrade die in 1686 'kasteel' Raath bouwde en de nabijgelegen kapel.

42 Habets, 1885, 126

43 Schoffelen, 1993; Hupperetz, e.a., 2005.

rijkse Nederlanden, beter bekend als de Ferrariskaart (afbeelding 6).⁴⁴

Op de Ferrariskaart is geen kasteelgebouw (meer) herkenbaar. Wel is ten noorden van het U-vormige Etzenrader Huusken een rechthoekig grachtcomplex met twee eilanden herkenbaar. Naar analogie van andere kasteelterreinen kan verondersteld worden dat het kasteel op één van deze eilanden heeft gestaan. Alleen archeologische gegevens kunnen meer licht werpen op de geschiedenis van dit terrein.

In het begin van de negentiende eeuw verkocht Coenraad Joseph Duyckers het goed aan zijn schoonzus Anna Gertrudis Catharina Verwers. In 1835 ging het bij testamentaire beschikking over aan (of verliep via) notaris Jan Godfried Quisthoudt.⁴⁵ Quisthoudt verkocht het aan of had het gekocht namens Philip Ohlenforst (circa 1762-1852).⁴⁶ In deze periode verschijnt ook de eerste gedetailleerde afbeelding van het goed (afbeelding 7, links).

Ohlenforst liet het geheel na zijn dood (dj.⁴⁷ 1855) aan zijn oudste dochter die gehuwd was met Nicolas Joseph Aretz (1792-1854) uit Oirsbeek. Het goed was toen *zeventien bunders, zestig roeden en dertig ellen* onder de gemeente Ja-beek groot, alsmede nog *34 roeden en zeventig ellen* onder Schinveld.⁴⁸ Mogelijk was het goed toen al flink aangepast. Het grachtenstelsel heeft immers een heel ander uitzicht dan in het begin van de negentiende eeuw (afbeelding 7, rechts).⁴⁹

De zoon van het echtpaar Aretz-Ohlenforst, Frans Isidorus Janssen (1803-1887), kreeg via

zijn ouders ook Etzenrade in handen. Zijn zoon Philippe Hendrik Marie Janssen (1859-1943) en Catharina Josepha Arets (1829-1912), weduwe van Frans Isidorus Janssen,⁵⁰ waren de volgende eigenaren. Zo bezaten de erfgenamen van mevrouw Kleuters-Janssen het Etzenrader Huusken nog in 1917.⁵¹

Advocaat en procureur Beckers kocht het complex in 1964 van de gezusters Janssen in Bintelrade, na bijna 130 jaar in de familie gebleven te zijn. Beckers kocht het goed uit liefhebberij. Zijn plotselinge dood kwam tussenbeide.⁵² Onder de families Janssen en Beckers werd het huis gepacht door de familie Cremers, die later naar Schinveld verhuisde.⁵³ In 1972 kocht G.C. Schoffelen het van de weduwe Beckers.⁵⁴

4. METHODIEK

Zoals vermeld gebeurden de archeologische werkzaamheden in een gefaseerde opzet. Proefsleuvenonderzoeken in 2017 en 2018 dienden inzicht te geven in de op de historische kaarten afgebeelde grachten. Uitgangspunt voor dit proefsleuvenonderzoek vormde het booronderzoek en het grachtenstelsel zoals afgebeeld op het kadastrale minuutplan uit circa 1830. Mede door de aanwezigheid van natuurlijke en antropogene ophogingspakketten zijn diverse vlakken geregistreerd. Ook is ruimschoots aandacht geschonken aan profielopnames. De aangetroffen vondsten zijn zoveel mogelijk gekoppeld aan deze profielen.

Op basis van de eerste bevindingen zijn de

44 Koninklijke Bibliotheek van België e.a., 2009.

45 Schoffelen, 1993, 46.

46 Ohlenforst bewoonde de hoeve Haagsittard in Sittard.

47 dj. = dienstjaar, het jaar van inschrijving in het kadaster. Normaal gesproken was de daadwerkelijke overgang van het eigendom het jaar ervoor.

48 Schoffelen, 1993, 46.

49 Via de hulpkaarten van het kadaster blijkt dat de situatie zoals in 1956 weergegeven (Afbeelding 7, rechts) sinds 1857 vrijwel onveranderd bleef.

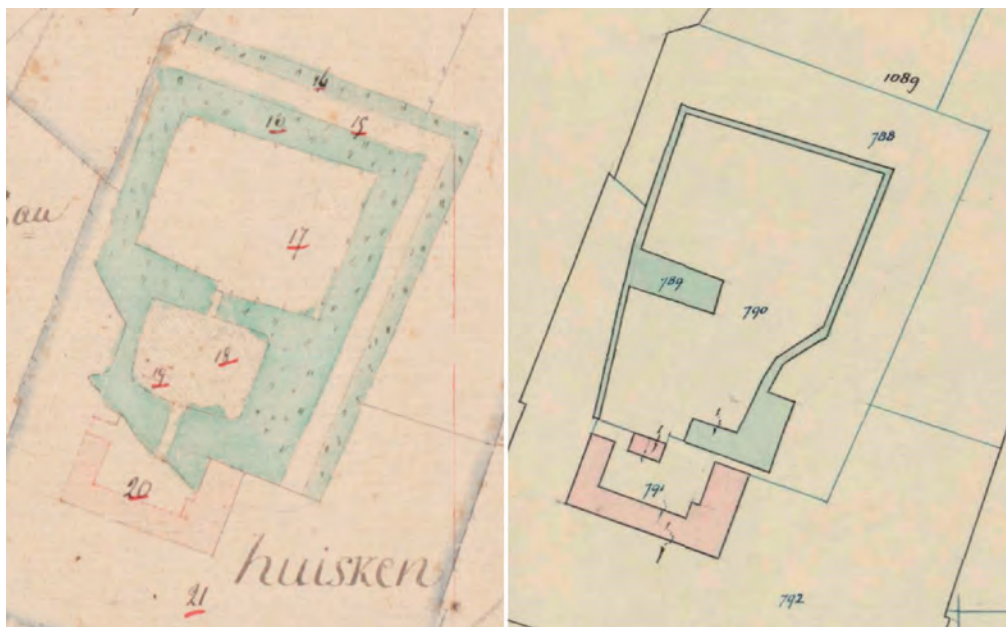
50 Kadastrale verkenning in de perceelsgewijze leggers, in documentatie S. Schoffelen, Etzenrade.

51 Schoffelen, 1993, 46.

52 Schoffelen, 1993, 46.

53 Schoffelen, 1993, 46.

54 Hupperetz e.a., 2005, 313-314.

Afb. 7 Het Etzenrader Huusken met grachtenstelsel op het kadastrale minuutplan van circa 1830 (bron: RCE beeldbank). Rechts: de naoorlogse situatie die sinds 1857 grotendeels onveranderd bleef (bron: archief naoorlogs Kadaster).

ontwerptekeningen voor de reconstructie van de grachten opgesteld. Enkele maanden later, begin 2019, startten de graafwerkzaamheden ten behoeve van de nieuwe gracht. Deze graafwerkzaamheden geschieden onder archeologische begeleiding (afbeelding 8).

5. ARCHEOLOGISCHE GEGEVENS VÓÓR HET MIDDEN VAN DE DERTIENDE EEUW

Volgens de bekende historische bronnen is er op het einde van de dertiende eeuw duidelijk sprake van een adellijk goed. Toch zijn tijdens de archeologische onderzoeken ook aanwijzingen aangetroffen van oudere menselijke activiteiten.

PREHISTORIE EN ROMEINSE PERIODE

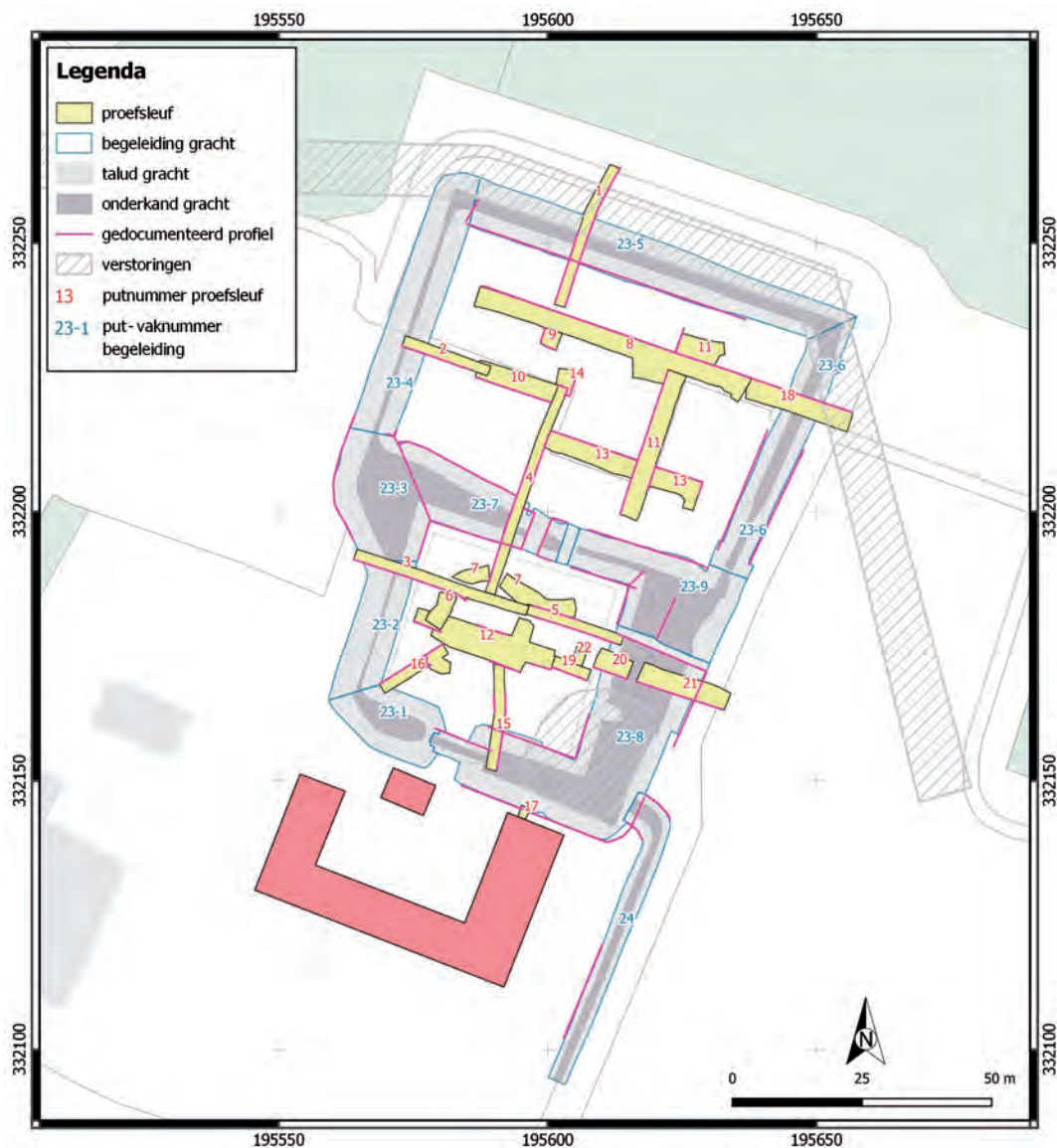
Pre-middeleeuwse sporen zijn binnen de contouren van het onderzoeksgebied niet herkend. Wel zijn tijdens het archeologische onderzoek een enkel stukje aardewerk uit de prehistorie en

enkele Romeinse vondsten aangetroffen. De vondsten kunnen niet direct gekoppeld worden aan menselijke bewoning binnen het onderzoeksgebied. Diverse vondsten lagen in een niet originele context of waren meegevoerd met natuurlijke of antropogene ophogingslagen. Het is evenwel niet uitgesloten dat in de omgeving van het terrein bewoningsactiviteiten aanwezig zijn.

POTTENBAKKERSACTIVITEITEN IN ETZENRADE

Vanaf grofweg de tiende eeuw manifesteren zich de eerste menselijke activiteiten op het onderzoeksterrein. Tijdens een inspectie van een nieuw gegraven greppel ten zuidoosten van het Etzenrader Huusken bleek een zone bezaaid met scherven.⁵⁵ Uit de bestudering van het greppelprofiel bleek de bodem hier onder het maaiveld gekenmerkt door een rode kleur wat duidt op sterke verhitte van leem. Er konden

55 Deze greppel behoorde oorspronkelijk niet tot het onderzoeksgebied. In een latere fase is deze greppel geïnspecteerd. De scherven lagen zowel aan het licht afgetopte maaiveld als in het greppelprofiel. Ondanks het uitgedroogde en uitgeharde profiel is een globale beschrijving en inmeting van de kuilen gedaan. Over de waarnemingen werd gecommuniceerd met het bevoegd gezag. Nader en gedetailleerd onderzoek bleek echter niet mogelijk.

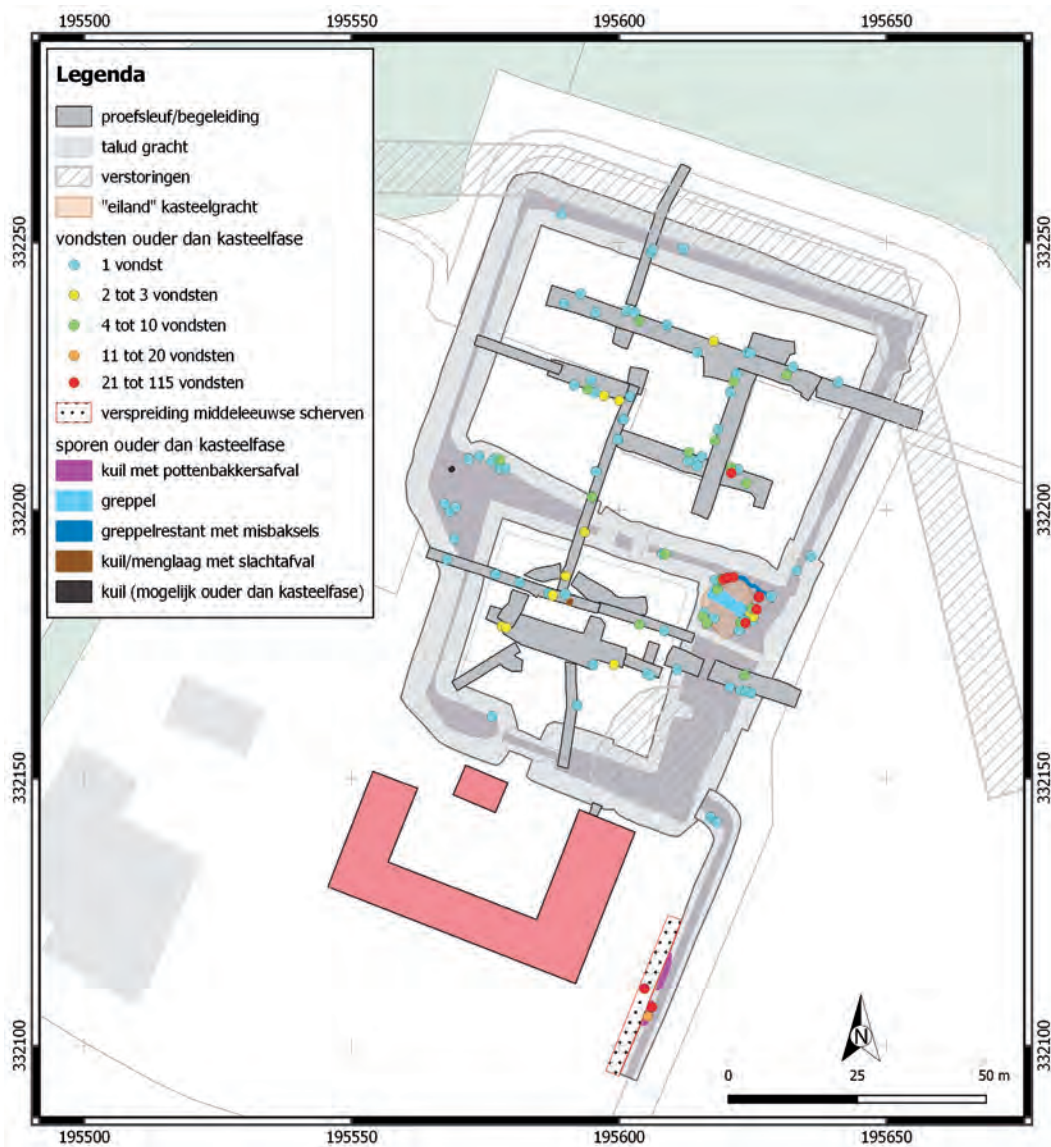
Afb. 8 Methodiek van de gravende onderzoeken.

globaal twee kuilen gereconstrueerd worden van minstens vijf en zeven meter doorsnede waarvan de zuidelijke kuil eveneens grote hoeveelheden scherven bevatte (afbeelding 10).⁵⁶ De combinatie van de grote aantallen scherven,

waaronder onmiskenbaar enkele misbaksels, en de door verhitting gekenmerkte kuilen deed vermoeden dat hier pottenbakkersactiviteiten hadden plaats gevonden.

De aardewerkdeterminatie bevestigde het

⁵⁶ De zuidelijke kuil kon nog redelijk goed gereconstrueerd worden. De noordelijke begrenzing van de noordelijke kuil was minder goed herkenbaar.

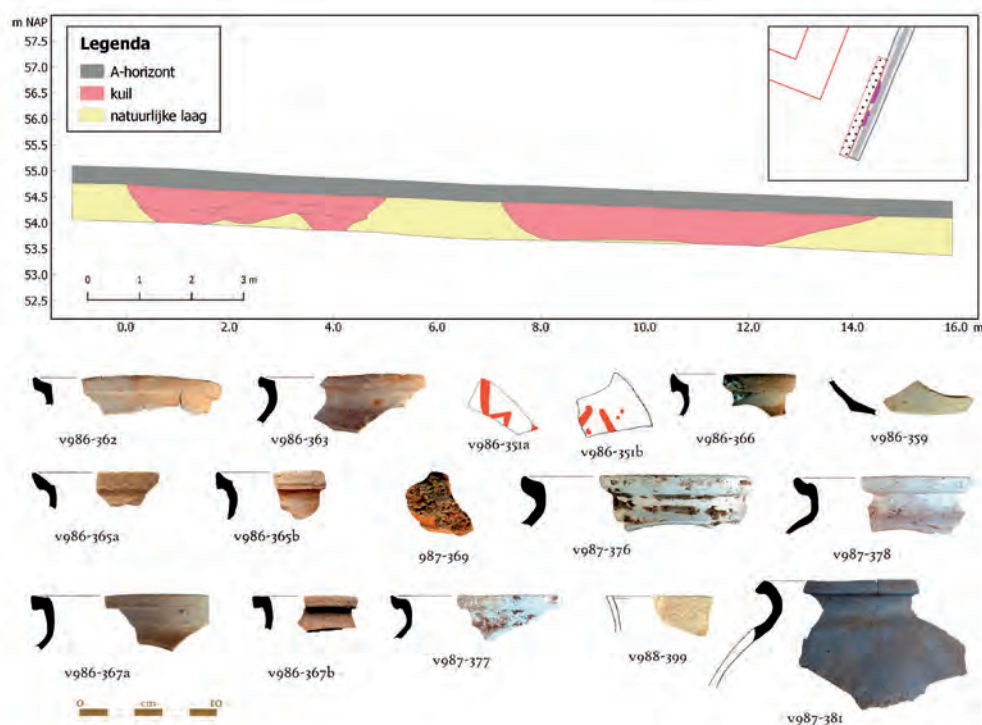
Afb. 9 Vondsten en sporen ouder dan de kasteelfase (vroeg en volle middeleeuwen)

beeld.⁵⁷ Behalve de misbaksels is tussen de verzamelde scherven uit de zuidelijke kuil ook een ovenwandfragment herkend. De datering van het ensemble is echter vroeger dan aanvankelijk gedacht. Het aardewerk is toe te schrijven aan

Periode B en Periode A producties zoals gedefinieerd door Anton Bruijn.⁵⁸ Oorspronkelijk zijn deze periodes gedateerd tussen 1050 en 1125. Op basis van meer recent onderzoek lijken deze dateringen bijgesteld te moeten worden. Het

57 Het aardewerk is gedetermineerd door drs. M. Janssen (SAGA Archeologie).

58 Bruijn, 1966.

Afb. 10 Boven: Doorsnede van de twee kuilen die duiden op pottenbakkersactiviteiten. Beneden: Aardewerk gerekend tot Periode B en A, aangetroffen in en in de omgeving van de kuilen (SAGA).

aardewerk in Etzenrade moet gedateerd worden in de periode midden van de tiende eeuw tot aan het laatste kwart van de elfde eeuw.⁵⁹

Ook ter hoogte van de latere, oostelijke kasteelgracht zijn aanwijzingen gevonden van pottenbakkersactiviteiten. Hier was plaatselijk een hoger eilandje in de latere kasteelgracht aanwezig. Aan de noordoostzijde van dit eilandje zijn in de onderste niveaus van een grachtvulling eveneens diverse scherven herkend die kenmerken van een foutief gelopen bakproces vertoonden. Deze misbaksels zijn eveneens tot stand gekomen in de periode 950-1075.

In tegenstelling tot de zuidelijke vindplaats is hier ook aardewerk uit de dertiende eeuw aange-

troffen (afbeelding 11). Het gaat om fragmenten van bекers en kannetjes maar ook een fragment van een fraaie kelk die vervaardigd zijn in een harder baksel dat bekend staat als protosteengoed. Ook dit aardewerk blijkt voor een groot deel gekenmerkt door productieafval getuige de vervormingen, scheuren of aan elkaar vastgebakken exemplaren.

De aanwezigheid van de schervenconcentraties ter hoogte van de noordoostelijke kasteelgracht is opmerkelijk en de interpretatie was niet direct duidelijk. Wel werd vastgesteld dat hier onder de oudste vullingen van de kasteelgracht een ouder greppelrestant bewaard was gebleven, dat hier deels dezelfde oriëntatie had

59 Janssen en Van Diepen, 2022.

Afb. 11 Overzicht van het aardewerk gerekend tot Brunssum-Schinveld Periode IV, aangetroffen in en nabij een oude greppelrestant (SAGA).

als het latere eiland.⁶⁰ Het verzamelde aardewerk bleek voornamelijk afkomstig van deze oudere greppel, die opmerkelijk genoeg aan de onderkant gevuld was met wit zand. Aangezien er bijna complete misbaksels van protosteengoed zijn aangetroffen, kan worden afgeleid dat deze greppel al in de dertiende eeuw bestond.⁶¹

OVERIGE MIDDELEEUWSE SPOREN

Mede door de aanwezigheid van de latere kasteelgracht zijn oudere sporen vanzelfsprekend grotendeels vergraven. Desondanks zijn sporadisch nog oudere sporen vastgesteld. Op het 'eilandje' in de kasteelgracht, dat verder nader toegelicht wordt, was nog het restant van een oudere circa twee meter brede, west-oost verlopende greppel herkenbaar die doorsneden werd door de ingraving met dertiende-eeuwse misbaksels. De vondsten dateren deze greppel globaal in de periode 1050 en 1200.

In de nabijheid, onder de ophoging ten behoeve van het latere kasteel, werden in een mogelijk kuilrestant ook slachtresten van runderen aangetroffen. Opmerkelijk is bovendien dat in de directe omgeving van dit slachtafval een middeleeuws mes werd aangetroffen dat typologisch gedateerd kan worden van de elfde tot en met de dertiende eeuw.⁶²

Tot slot is ook ter hoogte van de noordwestelijke kasteelgracht een kuil waargenomen waarvan niet geheel uitgesloten is dat deze nog voor de kasteelfase gegraven werd.

INTERPRETATIE

Ondanks de beperkte waarnemingsmogelijkheden duiden de verzamelde vondsten en sporen erop dat er al vóór de aanleg van een adellijk goed activiteiten in en nabij het onderzoeksgebied zijn uitgevoerd. Al in de periode 950-1075 zijn op het terrein potten gebakken. De aarde-

60 De diepte van de graafwerkzaamheden bepaalden ook de begrenzing van het archeologisch onderzoek. Na het aantreffen van de vondstconcentraties en de aanwezigheid van misbaksels is het nieuw gegraven talud geïnspecteerd en zijn controlegraatjes aangelegd waaruit de waarnemingen gestaafd konden worden.

61 De relatief scherpe ingraving had alleszins een aanzienlijk diepte van minstens 1,4 m diep en is later doorsneden door de kasteelgracht. Vele vondsten kunnen hierdoor uit context zijn geraakt.

62 Keijers, 2017.

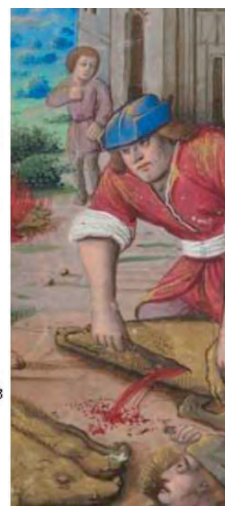

vnr. 56

RAZ 1093

Afb. 12 Mes (foto: Restauration). Inzet rechts: Slacht van varken met behulp van mes zoals afgebeeld in *Petites Heures de la reine Anne de Bretagne* uit circa 1499-1514 (Bibliothèque nationale de France, NAL 3027).

werkconcentraties hangen waarschijnlijk samen met het dumpen van misbaksels. Gezien de aanwezigheid van verhitte leem in de zuidelijke kuilen, is hier in de nabijheid in de periode 950-1075 ook daadwerkelijk aardewerk geproduceerd. Het lijkt aannemelijk dat er in deze periode ook bewoning was maar de precieze ligging hiervan is onbekend. Mogelijk bevindt deze zich ter plaatse van het Etzenrader Huusken.

Vermoedelijk was sprake van continue menselijke activiteiten vanaf de tiende eeuw. Hiervan getuigt de aanwezigheid van de elfde- of twaalfde-eeuwse greppel die waargenomen is op het 'eilandje' in de kasteelgracht. In de nabijheid, onder de ophoging ten behoeve van het latere kasteel, zijn slachtresten van runderen en een mes aangetroffen die uit deze periode dateren of nog in het begin van de dertiende eeuw (afbeelding 12). Waarschijnlijk is er sprake van lokale slacht in de directe omgeving.⁶³

Het slachtafval geeft aan dat er in de omgeving vee aanwezig was. Waarschijnlijk waren in

het beekdal dan ook al graslanden aanwezig. Uit de volmiddeleeuwse vondsten (tot circa 1250) die ter hoogte van het noordelijk eiland zijn aangetroffen kan afgeleid worden dat dit gebied al ontgonnen was, waarschijnlijk ten behoeve van grasland. Toch maakt palynologisch⁶⁴ onderzoek duidelijk dat een groot deel van het beekdal nog in gebruik was als elzenbroekbos.⁶⁵

Vanaf de dertiende eeuw zijn er ook aanwijzingen voor grootschaligere activiteiten. Een diep greppelrestant, deels met hetzelfde verloop als het latere eiland, was al zeker in de dertiende eeuw aanwezig. Uit deze ingraving zijn diverse misbaksels geborgen. Of deze greppel een rol speelde in de aardewerkproductie blijft onbekend, maar lijkt niet onwaarschijnlijk. De opvulling met wit en grof zand is immers opmerkelijk. Zandmagering werd veelvuldig toegepast in het Zuid-Limburgse protosteengoed.⁶⁶ De greppel is alleszins ook gebruikt om misbaksels te dumpen.

Het is mogelijk dat een deel van het gerecu-

⁶³ Keijers, 2017.

⁶⁴ Palynologisch onderzoek: de studie van pollen en zaden om ecologische en historische informatie te reconstrueren.

⁶⁵ Uit de oude grachtvullingen rondom het kasteel en ter hoogte van het noordelijk eiland zijn diverse monsters genomen voor palynologisch onderzoek. Het palynologisch onderzoek is verricht door drs. Y.R. van der Veen, M. van Rijn, BA en Oda Nuij (RAAP).

⁶⁶ Mogelijk speelde de uitgraving een rol als bewaar- of bezinkingsbekken om het zand te reinigen vooraleer het gebruik kon worden in de aardewerkproductie.

pereerde dertiende-eeuwse aardewerk niet ter plekke vervaardigd is. Veel van de verzamelde dertiende-eeuwse scherven vertoonden immers geen implicaties van misproductie. Dit kan deels komen door vermenging met huishoudelijk afval van de nabijgelegen bewoning.

Verder bestaat ook de mogelijkheid dat de onderzoekslocatie fungeerde als een verzamelplek of opslagplaats van in de omgeving gefabriceerde goederen. Deze goederen werden dan vanuit deze opslagplaats verder verspreid. Mogelijk werd hier na controle nog inferieur materiaal verwijderd.⁶⁷ Zowel voor de verhandeling van eigen waar of waar van de bekende oostelijk en zuidoostelijk gekende productiecentra lag de onderzoekslocatie namelijk op een zeer strategische plek. Etzenrade lag namelijk op de kruising van een oost-westverbinding langs de beekvallei en een belangrijke doorgangsroute van noord naar zuid die het droogdal en de beekovergang volgde. Deze overgang speelde vermoedelijk een rol in de verspreiding van de nabijgelegen aardewerkproducties naar het noorden.⁶⁸

In hoeverre deze bovenlokale industrie van het Zuid-Limburgse aardewerk ook door de lokale elite georganiseerd was, is nog onbekend. Op basis van de feodale middeleeuwse maatschappelijke structuur is dit wel waarschijnlijk.⁶⁹ Grondstofwinning, transport en afzet waren vermoedelijk zaken die de medewerking van grondheren behoeften. Gezien de bovenlokale betekenis van het Zuid-Limburgs aardewerk werd de in stro verpakte keramiek vermoedelijk door voerlui met kar en paard geëxporteerd. Of in Etzenrade een lokale heer betrokken was bij de organisatie, blijft onbekend. Ook heeft het

Afb. 13 Zilveren munt, penning, geslagen te Aken 1215-1250 (foto: Restaurator).

onderzoek niet duidelijk kunnen maken of hier in de dertiende eeuw de eerder vermelde *Rudolf van Evescenrothe* een versterkt huis bezat. Er zijn vooralsnog geen duidelijke sporen of aanwijzingen in de materiële cultuur die duiden op een oudere voorganger van het kasteel. Wel is opmerkelijk dat vooral aan de randen van het 'eiland' in de kasteelgracht vele vondsten ouder dan de kasteelfase zijn aangetroffen. Ten noordwesten van het eilandje is op de bodem van de gracht ook een penning uit de periode 1215-1250 aangetroffen (afbeelding 13).⁷⁰ De munt is geslagen te Aken op naam van keizer Friedrich II en toont aan de voorzijde de zittende keizer met twijg, rijksappel en het opschrift + FRID ERI. Op de keerzijde is het borstbeeld van Karel de Grote afgebeeld onder een boog met drie koepeltorens en tekst: IMPE RATOR.

De diverse vondsten in combinatie met het dertiende-eeuwse greppelrestant dat deels gerespecteerd lijkt te zijn bij de inrichting van de latere kasteelgrachten, geeft alleszins aan dat het kasteel niet op een braakliggend terrein is gebouwd.⁷¹

67 Janssen en Van Diepen, 2022.

68 Keijers, 2017.

69 Stoeper, 2011. Ook van de pottenbakkerijen in Badorf en Pingsdorf wordt aangenomen dat ze gecontroleerd werden door lokale elites (Verhoeven, 1992, 82).

70 Determinatie door M. Hendriksen, Archeometaal.

71 Het is wel duidelijk dat er hier in de eerste helft van de dertiende eeuw al de nodige greppels en grachten aanwezig waren die later een rol speelden bij de inrichting tot een adellijk goed. Ook is bij het proefsleuvenonderzoek in 2017 op de rand van de latere kasteelgracht een zware eikenhouten paal aangetroffen die in het begin van de dertiende eeuw geveld was.

6. DE OPRICHTING VAN HET KASTEEL (CIRCA 1250-1300)

Het archeologisch onderzoek leverde een schat aan gegevens op over het kasteel. Oude, vondstrijke grachtvullingen zijn bewaard gebleven en geven meer inzicht in de oprichting en globale verschijningsvorm van het kasteel. Tijdens het veldonderzoek werd snel duidelijk dat het kasteelgebouw ter hoogte van het zuidelijke eiland gesitueerd moet worden. In de grachtvullingen zijn hier puinlagen aangetroffen die aangeven dat hier een bouwwerk heeft gestaan. Ook persoonlijke voorwerpen, kledingaccessoires en huisraad zijn vooral aangetroffen in de grachtvullingen rondom het zuidelijke eiland. Op het eiland zelf zijn ook ophoogpakketten vastgesteld die naar alle waarschijnlijkheid bij het graven van de grachten tot stand zijn gekomen.

ONTSTAAN VAN HET KASTEEL

Als *terminus ante quem*⁷² van het bestaan van het kasteel kan in ieder geval het jaar 1299 naar voor geschoven worden. Dan wordt het *huis Etzenrade* voor het eerst vermeld. In de oudste grachtvullingen zijn regelmatig vondstenclusters aangetroffen die aangeven dat een met brede grachten omringde versterking in de loop van de dertiende eeuw is opgericht. In combinatie met de oudere aangetroffen sporen en vondsten, lijkt een omgracht bezit met enige allure eerder in de tweede helft van de dertiende eeuw gesitueerd te moeten worden. De oprichter zou dan Dirk van Enighausen (circa 1230-1300) zijn.⁷³ Enkele dendrochronologische dateringen van aangetroffen hout situeren zich tussen 1276-1277. Er dient dan ook rekening mee gehouden te worden dat de oorsprong in het

vierde kwart van de dertiende eeuw moet worden gesitueerd.

HET LANDSCHAP

Uit het palynologisch onderzoek blijkt dat het kasteelterrein tijdens de oprichting in een door de mens beïnvloed landschap lag met in de directe nabijheid graslanden en akkers. Op de akkers, die gesitueerd mogen worden op de drogere leemgronden in het zuiden, werden granen als rogge, gerst, tarwe en haver geteeld. De gewassen zullen ongetwijfeld geroteerd hebben, waarschijnlijk ook in afwisseling met zwarte mosterd, vlas en hennep.

In de vallei van de Rode Beek waren al graslanden aanwezig. Grote delen waren echter nog onontgonnen en in gebruik als elzenbroekbos.

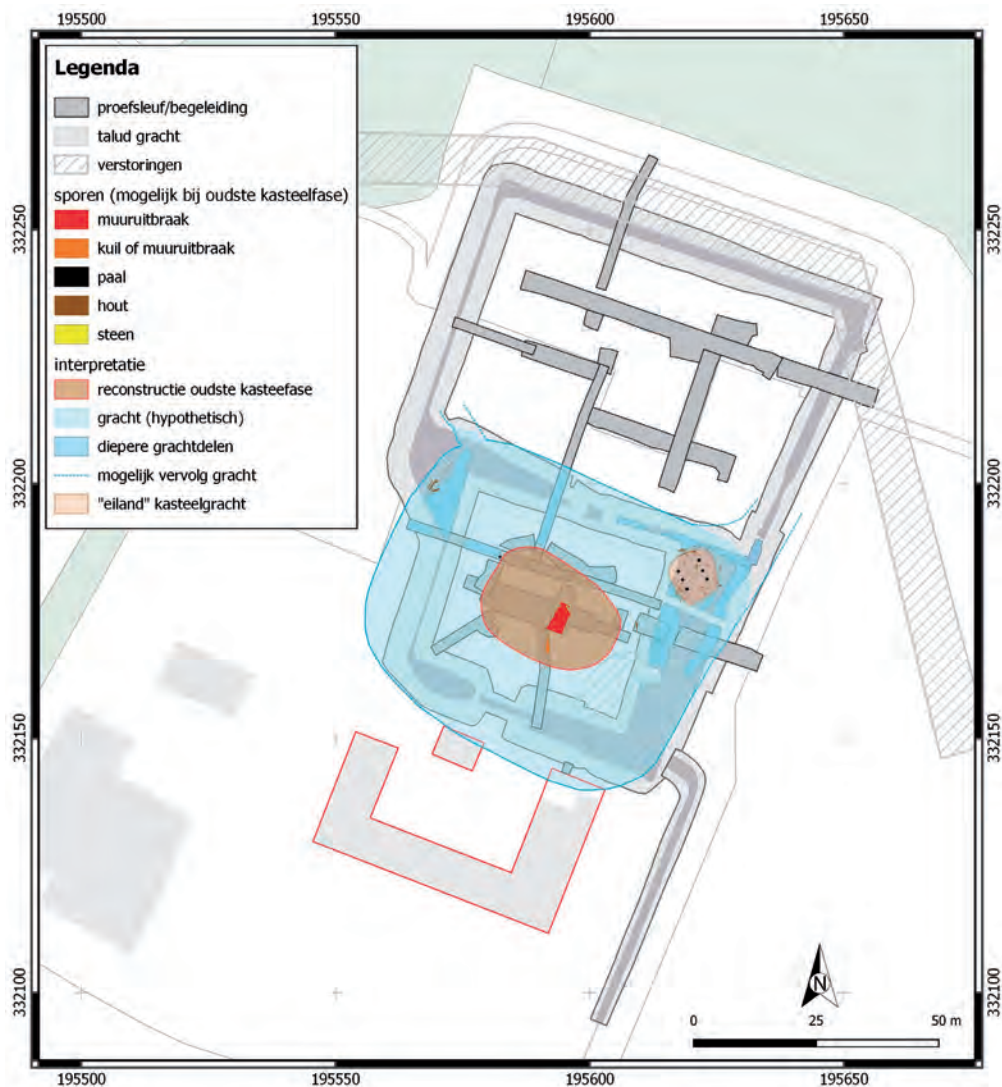
GLOBAAL GRONDPLAN

Ondanks de aanwezigheid van een adellijke woning vanaf minstens eind dertiende eeuw zijn in de beschikbare bronnen weinig bijzonderheden vermeld.⁷⁴ Hoe het goed er uit zag is dan ook onbekend. Wel kan op basis van de oudste grachtinsnijdingen een globale indruk verkregen worden. Het zuidelijke eiland is precies aangelegd op de overgang van de drogere gronden en het beekdal. Het blijkt oorspronkelijk ook een andere vorm en oriëntering te hebben gehad dan op latere kaarten aangegeven. Door het uitgraven van de grachten resteerde een ovaal tot sterk afgerond rechthoekig eiland (circa 20 bij 27 meter) met een west/noordwest-oost/zuidoost oriëntering. Deze inplanting lijkt te verklaren door de daluitspoelingswaaier die hier een gelijkaardige oriëntatie had. Het goed lag dus in het beekdal nabij de strategische beekovergang, aan de rand van de uitspoelings-

72 *Terminus ante quem*: een bovengrens van een onbekend tijdstip, dus wanneer het uiterlijk kan zijn.

73 Zware palen die geïnterpreteerd zijn als oeverbeschoeiingen dateren zowel uit het begin van de dertiende (Keijers, 2017) als eerste helft veertiende eeuw. Houten palen van een zespallige constructie op het eiland in de oostelijke gracht zijn gekapt omstreeks 1276. Indien deze constructie al bij de oprichting aanwezig was, kan een meer precieze oprichting omstreeks 1277 aangenomen worden.

74 In archiefstukken wordt het woord kasteel zelden gebruikt, men spreekt vaker van huis of hooghuis.

Afb. 14. Overzicht sporen en structuren oudste kasteelfase.

waaier, waardoor de hogere delen zoveel mogelijk vermeden werden en de grachten alsnog van water voorzien konden worden.⁷⁵

Het oorspronkelijke maaiveld blijkt ook flink opgehoogd. In het resterende, ruim één

meter dikke, ophoogpakket zijn echter geen intacte restanten van het oorspronkelijk bouwwerk vastgesteld. Slechts een ruim twee meter brede, zeer ondiep bewaarde en vermoedelijk negentiende-eeuwse uitbraaksleuf centraal op

⁷⁵ Dat het natuurlijke landschap een zeer grote rol speelde bij de inrichting van een kasteelterrein bleek ondermeer bij het kasteelterrein van Roost (Keijers, 2014). Ook hier werd het kasteel, neerhof en de grachten precies naargelang het natuurlijk landschap ingericht.

het eiland kan hier nog met een oorspronkelijk gebouw in verband staan (afbeelding 15).⁷⁶

Het ontbreken van intacte funderingen en overige sporen maakt al duidelijk dat de oorspronkelijke ophoging aanzienlijk moet zijn geweest. Ook de uitgegraven grachtvolumes geven enige indicatie indien we aannemen dat de uitgegraven grond vooral gebruikt is om het kasteelterrein op te hogen.⁷⁷ Op basis van een voorzichtige aanname kan aangenomen worden dat de ophoging minstens tweeënhalve tot drie meter bedroeg. Aan de westrand van het plateau zijn op de overgang naar de gracht enkele zeer zware eikenhouten palen aange troffen die mogelijk een functie hadden om het opgehoogde plateau tegen afkalven te beschermen.

GRACHTEN

Mede gelet op de ontwikkelingen in het gebied waarbij de grachten opnieuw een waterbergende functie kregen, was het stratigrafisch onderzoek van de grachten één van de belangrijkste onderdelen van het archeologisch onderzoek. Uit dit onderzoek bleek dat het plateau was omgeven door brede grachten met een diepte van circa één meter tot plaatselijk anderhalve meter ten opzichte van het natuurlijke maaiveld. Hoewel de oorspronkelijke grachtbreedte moeilijk te reconstrueren is, kan wel afgeleid worden dat deze grachten toch aanzienlijk breed moeten zijn geweest. Een uitgraving van ruim zeventien meter tot meer dan twintig meter kon op enkele plaatsen gereconstrueerd worden.

De gracht bleek niet overal tot eenzelfde diepte uitgegraven. Over het algemeen was de

Afb. 15 Uitbraaksporen ter hoogte van het zuidelijke eiland, met links op de foto nog twee mergelstenen in situ. Het zijn de enige aangetroffen restanten die nog afkomstig kunnen zijn van het oorspronkelijke goed.

76 Twee mergelstenen lagen *in situ* en duiden op een twee meter brede fundering. Indien deze uitbraak sleuf ook de breedte van de oorspronkelijke fundering weergeeft, moet het om een aanzienlijk gebouw gaan. Het is ook opmerkelijk dat er van overige muurresten geen funderingen of uitbraaksporen zijn aangetroffen.

77 Deze gracht blijkt al van oorsprong relatief breed uitgegraven te zijn (tussen zeventien en meer dan twintig meter) en ten opzichte van het oorspronkelijk maaiveld gemiddeld één tot anderhalve meter diep uitgegraven. Bij een rechthoekig grachtvolume van circa tien meter breed en één meter diep zou een ophoging ruim 3,4 meter dik zijn volgens een half ellipsoidische ophoging met een gelijke basisoppervlakte. Een afgeknotte piramidale reconstructie met gelijk grondoppervlak en een hellingshoek van 45 graden geeft eveneens een ophoging van ruim drie meter dik.

gracht iets dieper rondom het kasteelterrein. Verder bleek ook langs de buitenzijde van de oostelijke gracht een opmerkelijke verdieping aanwezig die al bij de beginfase aanwezig was. Opmerkelijk was hier eveneens de aanwezigheid van enkele noordoost-zuidwest georiënteerde verdiepingen in de onderste grachtvullingen.⁷⁸ Of het hier gaat om restanten van oudere greppels of om tijdelijke waterkanalen voor het uitgraven van de gracht is niet duidelijk. Hoe de watervoorziening van de gracht rondom de hoofdburcht werd voorzien is nog onduidelijk. Het water kan zijn aangevoerd vanuit de Rode Beek maar de grachten kunnen tevens gevoed zijn met kwelwater. In het weiland ten oosten van de site komt nog steeds kwelwater dicht aan het oppervlak voor. Het is ook duidelijk dat de grachten niet van diep water voorzien waren. Met name in de zuidelijke slotgracht was het waterpeil oorspronkelijk slechts 35 tot 50 centimeter diep.⁷⁹ Vermoedelijk is dit ook de reden waarom men aan deze zijde voor een brede gracht opteerde.

Voor ieder kasteelterrein was het zeer belangrijk het waterpeil binnen de grachten te reguleren. Er zijn dan ook diverse constructies zoals sluizen, goten, et cetera aangelegd.⁸⁰ Ook in Etzenrade zullen deze constructies al relatief snel aanwezig zijn geweest. Aanwijzingen hiervoor zijn aangetroffen aan de noordwestelijke rand van de oude kasteelgracht. Hier was nog een klein deel van een noordwestelijke aftaking bewaard gebleven. Waarschijnlijk was ook langs de noordoostelijke zijde een verbinding voor water aan- of afvoer aanwezig. De oude grachtvullingen in deze hoek (evenals de

vastgestelde verdiepingen) liepen verder richting het noordoosten wat zou duiden op een separate noordoost-zuidwest verbinding.

Opmerkelijk is een zespalige eikenhouten constructie (circa vier meter bij viereenhalf meter) die is aangetroffen op het eerder genoemde eiland in de oostelijke gracht (afbeelding 16). Dendrochronologisch onderzoek toont aan dat deze palen gekapt zijn omstreeks 1276-1277 wat aannemelijk maakt dat de structuur tot de vroegste kasteelfase behoort. De precieze functie blijft evenwel onbekend. In eerste instantie werd gedacht aan een constructie ten behoeve van een brug. De grote afmetingen wijken echter af met de algemene afmetingen van bekende bruggen. Ook de oriëntatie is niet logisch gericht voor een ingang. Voor een precieze functie zijn vooralsnog geen vergelijkbare contexten aangetroffen die meer duidelijkheid kunnen scheppen. Het is bekend dat in kasteelgrachten meerdere constructies werden aangelegd. Ook het feit dat het 'eiland' deels een oudere uitgraving respecteerde, kan erop duiden dat deze constructie een heel andere functie had.

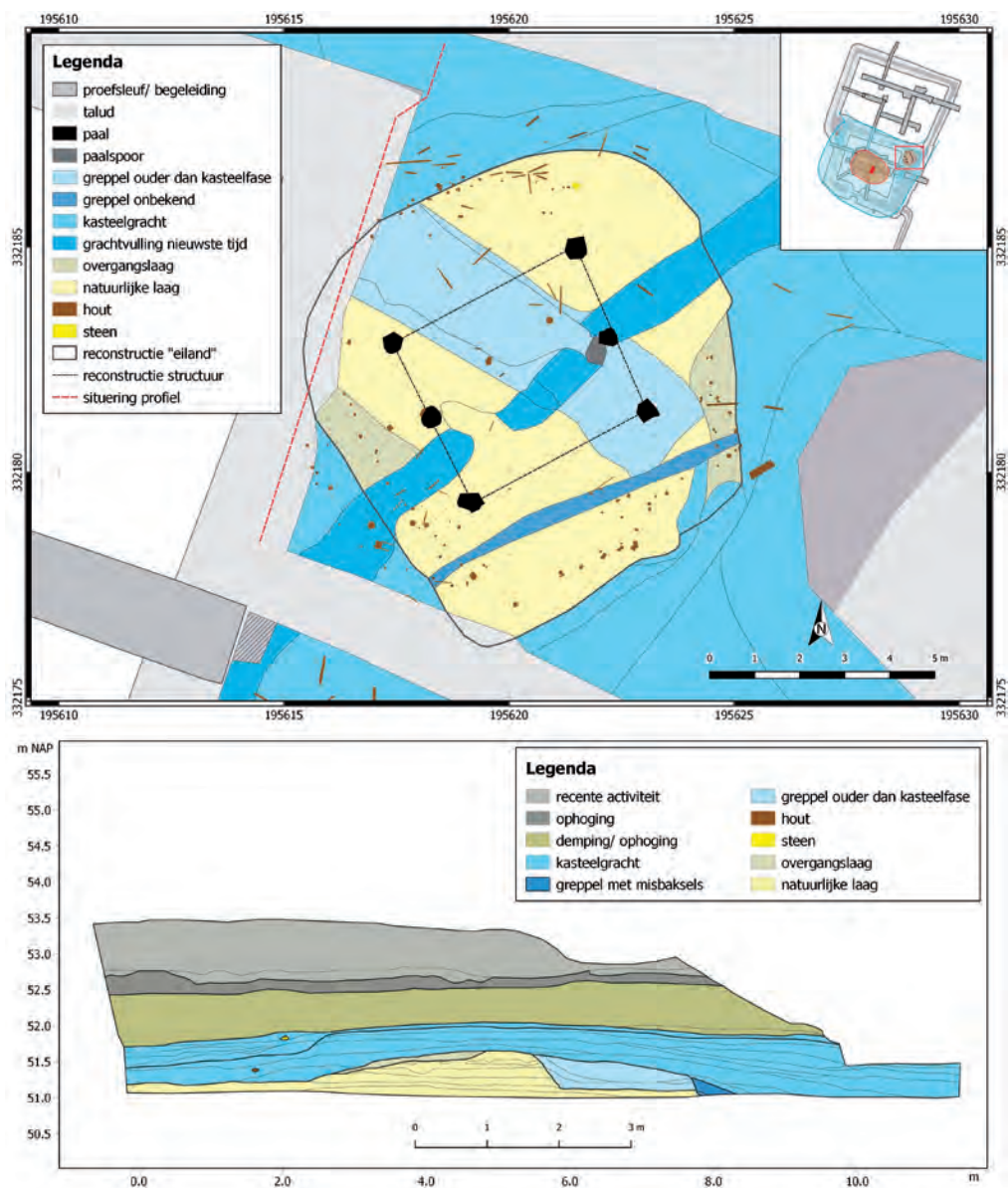
MOTTEKASTEEL OF MOATED SITE?

Op het opgehoogde en kleine plateau dat ruim boven het noordelijke beekdal uitstak is een gebouw opgericht. Hoe het oorspronkelijke gebouw in Etzenrade precies uit zag, blijft vanwege het ontbreken van funderingen onbekend. In de volle en late middeleeuwen hebben adellijke huizen diverse bouwkundige ontwikkelingen gekend die bepaald werden door een voortdurende wisselwerking van verdedigbare architectuur en wooncultuur. Dit heeft geleid tot diverse,

78 Ook onder de versterking van de vijver in de zuidoostelijke hoek zijn plaatselijk nog restanten van identiek georiënteerde smalle verdiepingen waargenomen.

79 Het is evenwel niet uitgesloten dat men met name langs de noordelijke en noordoostelijke zijde ook langs de buitenzijde van de gracht een dunne ophoging heeft aangebracht opdat het water opgestuwd kon worden. Een eventuele ophoging blijkt op basis van de gedocumenteerde profielen echter zeer dun (maximaal dertig centimeter).

80 Aan de waterregulering is zeer veel aandacht geschonken. Zo is bij het kasteel van Wezemaal het water aangevoerd via een ruim één kilometer lang slotenstelsel. Uit de historische bronnen blijken ook diverse sluizen, goten etc. aanwezig (Keijers en Tops, 2011).

Afb. 16 Zespallige structuur op het 'eiland' in de oostelijke kasteelgracht.

algemene typen hoewel over de precieze omschrijving niet altijd eensgezindheid is.⁸¹

Bij de desintegratie van de centrale macht komt in de elfde en twaalfde eeuw over het algemeen één type versterking, namelijk het motte-

kasteel, in volle bloei. Het mottekasteel werd gevormd door een aarden lichaam – de eigenlijke motte met daaromheen een gracht. Op het afgevlakte heuvelplateau stond vaak een toren. De oudere en meestal hoge mottekastelen waren

81 Zie o.m. Janssen e.a., 1996 en Hupperetz, W., Olde Meierink, B. en R. Rommes (red.), 2005.

vaak op militaire dominantie gericht. De kleinere en lagere dertiende-eeuwse mottes hadden – afgezien van misschien een bescheiden rol in de lokale oorlogsvoering – geen belangrijke militaire functie.⁸² Deze kleine mottes hadden in de eerste plaats een sociale functie, waarbij het plaatsen van een toren op een hoogte of het ‘*einmotten*’ van een op het maaiveld gebouwde toren vooral diende om de status van zijn bezitter aan te geven. Zij dienden als prestigeobject, vooral voor de (lagere) adel. In Belgisch en Nederlands Limburg zijn verschillende mottekastelen bekend die hoofdzakelijk dateren uit de twaalfde en dertiende eeuw. De motte van Breust is een van de beste onderzochte mottes van Nederland.⁸³ Dit onderzoek leverde een goed beeld van de omvang en bouw van een motte.⁸⁴

In de dertiende en veertiende eeuw doet ook het zogenaamde ronde, ovale of onregelmatige kasteel zijn intrede.⁸⁵ Bij dit kasteeltype wordt het grondplan gevormd door een cirkelvormige, ovale of zelfs veelhoekige ringmuur omgeven door een gracht. Tegen de ringmuur stonden de woongebouwen. De ringmuur kon voorzien zijn van ronde of stenen torens. Het leefniveau binnen de ringmuur lag gewoonlijk één of twee meter hoger dan de omgeving. Een dergelijk kasteeltype blijkt soms ontstaan vanuit een oudere motte die afgevlakt dan wel niet aangevuld werd. Funderingsrestanten of uitbraaksporen van een ringmuur langs de oorspronkelijke gracht zijn niet aangetroffen.

Verder wordt echter ook meer en meer de term *moated site* gebruikt.⁸⁶ Een *moated site*,

Engels voor ‘omgracht terrein’, is een door een gracht omgeven woonplaats. Systematisch onderzoek naar *moated sites* in Nederland is helaas niet uitgevoerd. Uit beperkt onderzoek naar dergelijke structuren in Nederland blijkt de maatschappelijke reikwijdte van *moated sites* te gaan van niet-heerlijke, omgrachte boerderijen tot omgrachte woonplaatsen van de adel. Met name het onderscheid tussen een sterk opgehoogde en omgrachte woonplaats van de adel en de zogenaamde lagere dertiende-eeuwse mottekastelen kan wel eens relatief dun zijn.

Tot welk type het oorspronkelijk goed van Etzenrade gerekend moet worden gerekend blijft vanwege het ontbreken van duidelijke bouwresten onbekend. Een ophoging van circa tweeënhalve tot drie meter is aannemelijk, maar kan op basis van de uitgespitte grachtvolumes aanzienlijk meer zijn. Gezien de aanwezigheid van een kapel had het goed op het einde van de dertiende eeuw ook al een zekere status. In de zestiende eeuw werd het goed alleszins als kasteel afgebeeld.⁸⁷ De brede uitbraaksleuf zou kunnen getuigen van een aanzienlijk gebouw. Mogelijk heeft centraal op het opgehoogde plateau een stenen toren gestaan. In de dertiende en veertiende eeuw waren dergelijke torens, zeer populair bij de lage adel.⁸⁸ Dit blijft echter speculatief evenals andere structuren die aanwezig zijn geweest.

VOORHOF?

Alleen kapitaalkrachtige personen waren in staat om een groot kasteel te bouwen. De basis

82 Janssen e.a., 1996. Voor een mottekasteel wordt dan uitgegaan van een ophoging van minstens drie meter.

83 Vanneste, 2013.

84 Een speciaal type van motteversterking zijn deze waarbij een stenen omheiningsmuur de plateaurand van de heuvel volgt. De toren neemt hierbij geen centrale plaats in, maar is tegen de muur aan gebouwd.

85 Janssen e.a., 1996; Hupperetz, W., Olde Meierink, B. en R. Rommes (red.), 2005.

86 Ook over de definitie van *moated site* zijn er verschillende interpretaties (zie onder meer website Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, KasteleninNederland.nl en thesaurus.onroerenderfgoed.be).

87 Op de oudst bekende kaart van het gebied, vervaardigd in 1573 door Christiaan 's Groten, staat Etzenrade (Oetzenray) met een kasteelsymbool afgebeeld. Het Schinvelderhuuske (veertiende eeuw), Bexhuis (veertiende eeuw) en Hove tot Bruyshem (1386) worden echter niet met kasteelsymbool afgebeeld. Dit lijkt te insinueren dat het goed Etzenrade een ‘hogere’ status had.

88 Janssen e.a., 1996.

van dit kapitaal vormde veelal grootgrondbezit en de daarmee gepaard gaande landbouwopbrengsten. De meeste kastelen worden dan ook vergezeld door één of meerdere omgrachte, en vaak opgehoogde voorhoven. Hier lagen over het algemeen de boerderij met haar toebehoren, de ambachtelijke gebouwen, et cetera.

Of en zo ja waar in Etzenrade een omgrachte of omwalde voorburch aanwezig was, blijft onbekend. Uit het vondstenmateriaal blijkt alleszins dat zich ter hoogte van het latere noordelijk eiland de nodige activiteiten afspeelden. Uit deze periode dateert onder meer een relatief zeldzame sterling van graaf Jan I (1280-1304) geslagen te Valenciennes (afbeelding 17).⁸⁹

Ook lijkt ter hoogte van het noordelijk eiland al vrij snel na oprichting een westelijke en oostelijke gracht aanwezig. Desondanks zijn er echter geen aanwijzingen dat hier al bij de oprichting een compleet omgracht terrein aanwezig was. Evenmin zijn hier duidelijke ophoogpakketten uit de dertiende en begin veertiende eeuw vastgesteld. Op basis van de profielopnamen en de verzamelde vondsten blijkt het gebied tot in de zestiende-begin zeventiende eeuw

Afb. 17 Zilveren sterling geslagen tussen 1280-1304 (foto: Restaura).

overwegend gekenmerkt door relatief natte omstandigheden. De verzamelde vondsten en enkele sporen duiden op een terrein dat vooral ten dienste stond van vee. Indien het kasteel vergezeld ging van een klassiek voorhof, lijkt dit in vergelijking met de landschappelijke ligging van bekende voorhoven eerder zuidwaarts van het kasteel gesitueerd te moeten worden. Hoewel hier geen onderzoek heeft plaats gevonden, blijkt uit de beperkte waarnemingen alleszins dat zich hier al in de voorafgaande periode meerdere activiteiten afspeelden.

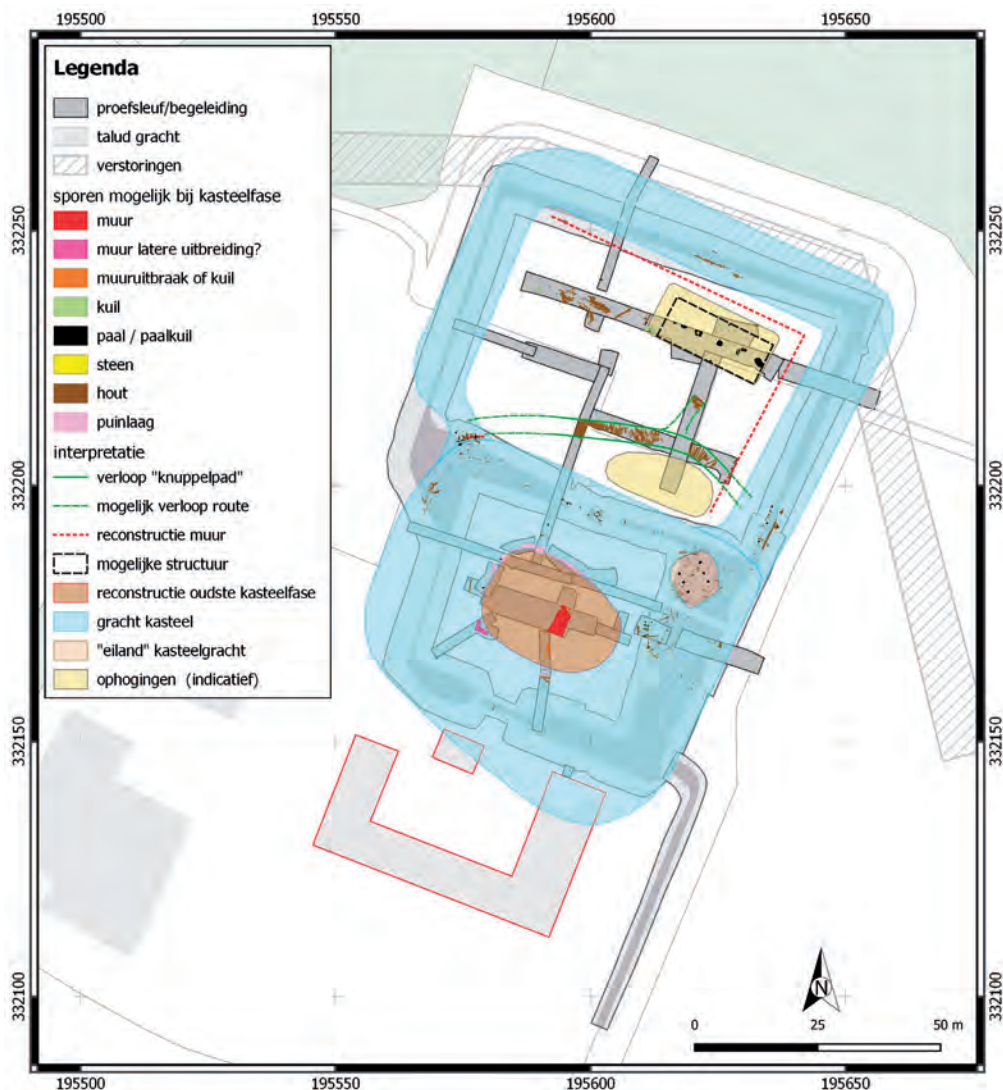
7. DE ONTWIKKELING VAN HET KASTEEL (CIRCA 1300-1650)

In de zestiende eeuw wordt het goed Etzenrade duidelijk als kasteel weergegeven. Kastelen zijn

Afb. 18 Algemene impressie van hoe het kasteel bij de oprichting er mogelijk uit zou kunnen hebben gezien (reconstructie M. Kriek).

⁸⁹ Determinatie munt door Bouke Jan van de Veen.

Afb. 19 Globaal overzicht van sporen en structuren vermoedelijk behorende tot de kasteelfase.

onderhevig aan de mode van de tijd. In de veertiende en vijftiende eeuw werd steeds meer aandacht besteed aan representativiteit en wooncomfort. De leefruimte en vaak ook het leefoppervlak werden uitgebreid waardoor meer compacte bouwwerken ontstonden. Het kasteel van Etzenrade zal ook aan deze ontwikkelingen onderhevig zijn geweest (afbeelding 18).

LANDSCHAP

In 1368 was het goed samen met weiden, beemden en akkerlanden ongeveer *negentig bunder* groot.⁹⁰ Het grondgebruik zoals beschreven tijdens het ontstaan van het kasteel zal in grote lijnen dan ook niet veranderen hoewel uit pollen analytisch onderzoek blijkt dat het areaal grasland in het beekdal tijdens de kasteelfase

⁹⁰ Habets, 1885, 125; Schoffelen, 1993, 45.

duidelijk toenam. De hogere delen van het dal van de Rode Beek waren waarschijnlijk in gebruik als grasland waar voornamelijk runderen gegraasd hebben. De meest extensieve delen van het beekdal lijken nog onontgonnen en in gebruik als elzenbroekbos. In het begin van de nieuwe tijd behoorden tot het kasteelgoed immers nog steeds grote stukken *ackerlant, beemden, weyden ende broecken*.

Ten zuiden van het kasteelterrein lagen de akkers. Gezien het lage percentage boompollen is het akkerareaal hier flink uitgebreid. Op basis van de gedocumenteerde profielen blijkt dat er vanuit de hoger gelegen gronden ook verspoeld materiaal in de omgeving van het kasteel werd afgezet, hoewel in eerste instantie relatief beperkt. Wel lijkt er in deze periode al sprake van heidegronden, wellicht op de zandgronden ten noorden van de beek. Het kasteel was ook nog steeds voorzien van een tuin met kruiden en sierplanten.

KASTEELGRACHTEN

Er is veel aandacht besteed aan de opbouw van de brede kasteelgrachten. Deze grachten hadden uiteindelijk een breedte variërend van ruim zeventien tot 22 meter. Al in 2017 is een fasering voor de grachten opgesteld.⁹¹ Globaal kunnen in de grachtvullingen vijf fasen onderscheiden worden waarvan de oudste twee of drie zeker tot de bewoningsfase van het kasteel behoorden.⁹²

- Fase 1: De oudste grachtvullingen zijn relatief rijk aan vondsten uit de dertiende tot en met (het begin van) de vijftiende eeuw. Op die plekken waar de breedte nog gereconstrueerd kon worden blijkt dat deze varieerde van 18 meter (noordzijde) tot 20 (oostzijde) à 24 meter (westzijde). Op basis van de begin negentiende-eeuwse kadasterkaart wordt niet

uitgesloten dat de grachtbreedte aan de zuidzijde zelfs aanzienlijk meer was. Uit deze periode zijn er ook aanwijzingen dat in de zone buiten de grachten al wat verspoelde leem (colluvium) werd afgezet.

- Fase 2: Deze oudere fasen worden rondom de hoofdburcht afgedekt door vullingen uit de vijftiende en zestiende eeuw. Een puinlaag met veel materiaal kan globaal gedateerd worden in de periode vijftiende en mogelijk begin zestiende eeuw (fase 2a). Ook boven de puinlaag bevonden zich nog zestiende en begin zeventiende-eeuwse grachtvullingen die tot de bewoningsfase van het kasteel behoorden (fase 2b).
- Fase 3: Afzettingen in de gracht waarin zich aanmerkelijk minder materiaal bevindt. In deze afzettingen zijn diverse humeuze lagen te herkennen. Algemeen kan gesteld worden dat deze fase nog tot de laatste kasteelfase behoort of de eerste fase nadat het kasteel in onbruik is geraakt. Een datering in grofweg de zeventiende eeuw en mogelijk nog eerste

Afb. 20 Beschoeiing van vlechtwerk.

⁹¹ Keijers, 2017.

⁹² De basisfasering is opgesteld na het proefsleuvenonderzoek in 2017 (Keijers, 2017). De globale fasering bleef ook na de aanvullende proefsleuvenonderzoek en archeologische begeleidingen in stand.

helft van de achttiende eeuw lijkt op basis van de huidige gegevens plausibel. Duidelijk is evenwel dat een groot deel van de gracht in deze periode dichtslabde.

Zowel aan de buitenzijde als aan de binnenzijde van de gracht zijn in deze vullingen diverse beschoeiingen aangetroffen (afbeelding 20). De beschoeiingen bestonden uit kleine paaltjes waartussen zich vlechtwerk van takken bevond. In bijna alle gevallen is els gebruikt, uitgezonderd van de periode tussen 1450-1650 waarin de voorkeur aan eikenhout blijkt te zijn gegeven.

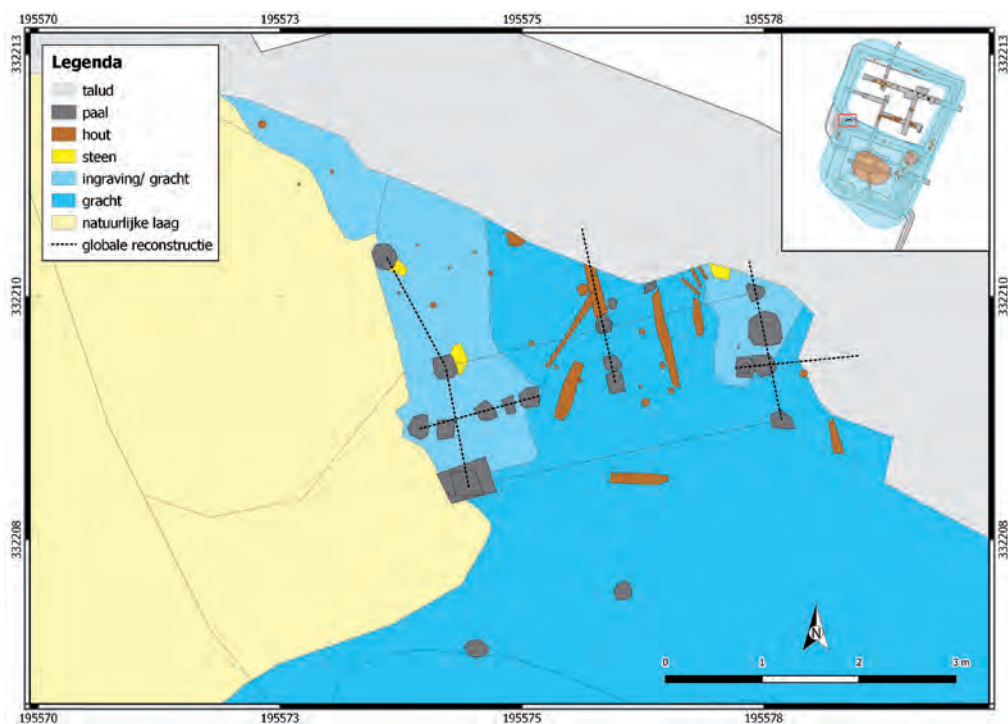
HOUTCONSTRUCTIE NOORDWESTELIJKE AFTAKKING

Nabij de noordwestelijke aftakking van de kasteelgracht is een houten constructie blootgelegd die ongetwijfeld met de waterregulering van de kasteelgrachten in verband staat (afbeelding 21). De sluisconstructie bestaat uit een

rij palen die dicht op elkaar zijn geplaatst nabij de rand van de oude kasteelgracht. Ook noordelijk hiervan zijn palen aanwezig die tot dezelfde constructie behoren.

De dichte plaatsing van de houten palen op de overgang van de kasteelgracht en de afvoerverbinding lijkt – ondanks dat er ongetwijfeld reparatiewerkzaamheden hebben plaatsgevonden – een bewuste keuze die deel uitmaakt van de constructie. Het bouw hout bestaat ook uit rondhouten waarvan vele exemplaren vermoedelijk omwille van plankenbeschot één- tot vierzijdig gerecht zijn. Enkele dwarsgeplaatste palen in het centrale deel van de afvoersloot duiden mogelijk nog op de geleiding van het water. Hier zijn ook, hoewel verspoeld, enkele plankresten aangetroffen die als beschot gebruikt lijken te zijn.

Naar analogie van de meeste sluizen kan de ‘sluisconstructie’ ook gebruikt zijn als brug om de aanvoersloot over te steken. Een paal ten

Afb. 21 Sporen van een houten structuur, vermoedelijk een sluisconstructie, op de noordwestelijke hoek van de kasteelgracht.

noorden van de dichte rij kan hiermee in verband staan. Deze paal heeft net als de twee palen ten zuiden van de dichte rij een vlak afgewerkte onderkant.

Het aardewerk dat ter hoogte van de constructie is aangetroffen dateert overwegend in de veertiende of vijftiende eeuw.⁹³ Opvallend is een U-vormige indruk die op een paal is vastgesteld. Een U-vormige indruk is ook aangetroffen op het constructiehout van een zestiende-eeuwse brugconstructie van het kasteel Utrecht-Vredenburg.⁹⁴

HOUTCONSTRUCTIES NOORDOOSTELIJKE AFTAKKING

Ook ten noordoosten van de kasteelgracht zijn diverse houtconstructies gedeeltelijk blootgelegd (afbeelding 22).

Nabij de bodem van de gracht bevond zich hier een circa zes meter lange uitgeholde balk van essenhout.⁹⁵ De naar het noorden afhellende balk was afgedekt met een plank die via houten pinnen aan de balk werd bevestigd. Hoewel de kopse kanten van de balk niet uitgehold waren, bevond zich aan de zuidkant van de afdekkende plank een vierkant gat van zeventien centimeter bij achttien centimeter groot (afbeelding 23). Ook centraal bevond zich ogenschijnlijk een gat. De grootte van dit gat blijft onbekend doordat de afdekkende plank hier beschadigd was. De constructie was plaatselijk verankerd via paaltjes. Aan de zuidzijde van de goot was ook een haakse beschoeiing van paaltjes met vlechtwerk aangebracht.

Aangezien de grachtvullingen van de kasteelgracht doorliepen tot aan de constructie blijkt dat een noordoostelijke verbinding en de hier gelegen constructie nog tijdens de kasteel-

fase aanwezig waren. Het weinige aardewerk dat hier is aangetroffen dateert globaal in de veertiende eeuw. Over de precieze werking van deze constructie tasten we nog in het duister maar ze heeft waarschijnlijk ook met waterregulatie te maken.

Twee aangetroffen palen ten westen van de goot hebben een identieke oriëntering en kunnen verband houden met een overgang van de gracht. Gezien de slechts gedeeltelijke waarneming blijft de onderlinge relatie en een datering onbekend. De noordelijke paal kan ook verband houden met een iets noordelijke gelegen constructie.

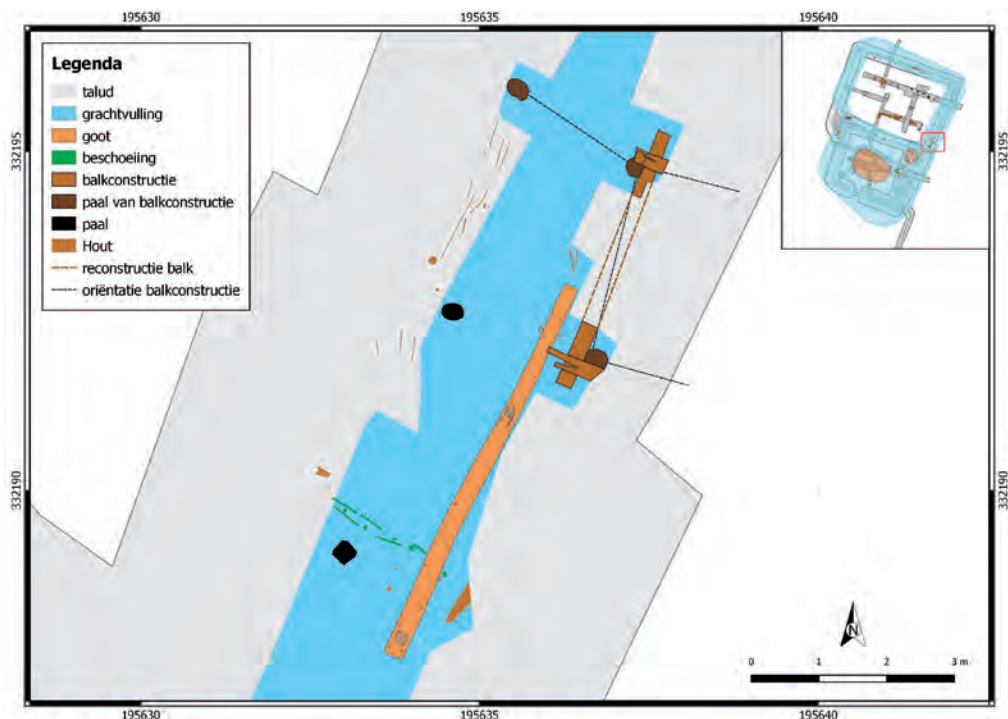
Deels boven en verder noordelijk van deze 'goot' is immers een tweede houten constructie aangetroffen (afbeelding 24). Deze constructie is maar voor een zeer klein deel blootgelegd. Een circa vier meter lange, noord-zuid georiënteerde balk was nabij de kopse einden van uitsparingen voorzien. In deze uitsparingen waren twee haakse balken bevestigd waardoor een stevige kader ontstond.

De noord-zuid balk fungeerde alleszins als ligger die oorspronkelijk boven twee houten palen lag. De constructie was al vanouds niet meer geheel intact. De ligger bleek namelijk deels verschoven vanuit zijn oorspronkelijke positie en lag nog maar deels boven de zuidelijke paal. In hoeverre de constructie nog in westelijke richting doorliep is niet geheel duidelijk aangezien deze deels door de graafmachine was vernietigd. Gezien de identieke vlakke tophoogte van een noordwestelijk aangetroffen paal mag deze eveneens tot dezelfde constructie gerekend worden. Of de twee eerder besproken palen, aangetroffen ten westen van de goot, ook tot deze constructie behoor-

93 Vermoedelijk is in de latere kasteelfase (einde zestiende-zeventiende eeuw) het grachtenstelsel in deze hoek aangepast. De noordwestelijke aftakking en de constructie geraakten hierbij uit gebruik. Het grachtenstelsel kreeg in deze hoek mogelijk ook al een meer rechthoekige vorm.

94 S. Lange, Houtonderzoek BIAx. Dezelfde indruk is ook vastgesteld op een balk verder zuidelijk van deze constructie die niet direct met de constructie in verband kan worden gebracht.

95 Determinatie in het veld door S. Lange, Houtonderzoek BIAx.

Afb. 22 Overzicht van een 'goot' en balkconstructie nabij de noordoostelijke hoek van de kasteelgracht.

Afb. 23
Het zuidelijke
uiteinde van de
'goot' met vier-
kant gat in de
deksel.

den is onduidelijk. Ze kunnen ook tot een andere en/of latere fase behoren.⁹⁶

Het materiaal dat in de afdekkende vullingen is aangetroffen dateert overwegend in de dertiende en veertiende eeuw maar lijkt grotendeels opspit te betreffen.⁹⁷ De constructie lijkt gezien de afdekkende grachtvullingen nog in de kasteelfase aanwezig geweest. De functie blijft eveneens onbekend. De zware constructie lag niet ver boven en misschien zelfs (deels) in het water. Mogelijk maakt de constructie deel uit van een vonder die gebruikt werd om materiaal en vee van en naar het noordelijke terrein te vervoeren.

De diverse constructies die in dit grachtdeel gedeeltelijk zijn blootgelegd tonen alleszins aan

⁹⁶ De noordelijke paal was deels door de machine uitgehaald en voor reconstructie terug geplaatst. Gezien de ligging en de vondst van een zeventiende-eeuwse scherf in een uitgraving die met deze paal verband lijkt te houden, lijkt deze paal in ieder geval met de jonge (vanaf midden zeventiende-eeuwse) gracht van doen te hebben.

⁹⁷ Eén scherf kan ook nog doorlopen tot in de zestiende eeuw.

Afb. 24 Orthofoto (geometrisch gecorrigeerd) van de balkconstructie.

dat er zich in deze zone van de oostelijke aftaking vanouds diverse activiteiten afspeelden.

HET KASTEEL

Op basis van de vijftiende of begin zestiende-eeuwse puinlaag in de grachten lijkt het kasteel in deze periode her- of verbouwd. Tot een grote wijziging in het grondplan lijkt dit niet te hebben geleid. Een beschoeiing met een iets andere oriëntering kan erop duiden dat het 'eiland' plaatselijk aan de westelijke zijde iets uitgebreid werd. Anderzijds kan dit ook te wijten zijn aan natuurlijke afkalvingen.

Op het zuidelijke eiland zijn geen duidelijke sporen van het kasteel teruggevonden wat wederom duidt op een aanzienlijk ophoging. Alleen het circa twee meter brede, ondiep bewaarde uitbraakspoor centraal op het plateau is het enige restant wat nog lijkt te herinneren aan de kasteelbebouwing.

In de zuidwestelijke hoek van het kasteelter-

rein is wel een circa 75 centimeter brede bakstenen fundering aangetroffen die de hoek van een muurwerk vormt. De fundering ligt hier boven de oudste kasteelgrachtvullingen en kan nog met een latere fase van het kasteel in verband staan. Een eind zestiende-eeuwse of zeventiende-eeuwse bouwfase behoort nog tot de mogelijkheden maar een grote herbouwfase lijkt onwaarschijnlijk. In de zeventiende eeuw werd het kasteel bovendien grotendeels verwaarloosd. Het muurwerk kan ook nog gebouwd zijn na de kasteelfase.⁹⁸

Op basis van de puinlaag in de grachten en hergebruikt materiaal blijkt wel dat bij de bouw alleszins gebruik is gemaakt van mergelblokken, kolenzandsteen en bakstenen. Het gebouw had (deels) een leien dak (afbeelding 25). Leistenen werden vanaf de late middeleeuwen gebruikt als dakbedekking, voornamelijk in de steden en de grotere gebouwen. Behalve daken van leisteen kwamen bij kastelen ook 'tichelda-

⁹⁸ De muur lijkt ook de jongere grachtfasen te doorsnijden.

Vnr. 97

Afb. 25 Leisteenfragment met bevestigingsgat (foto Katja Waltmans).

ken' (pannendaken) voor. Hiervoor zijn in Etzenrade geen aanwijzingen aangetroffen.

Een fragment van een oude natuurstenen deuroplijsting geeft aan dat het gebouw enige allure had. Hoewel we over het precieze uitzicht van het kasteel nog in het duister tasten, kan alleszins afgeleid worden dat de verbouwingen niet direct hebben geleid tot een wezenlijke wijziging van de oorspronkelijke eilandvorm.

HET NOORDELIJK EILAND

Bij het sleuvenonderzoek in 2017 en 2018 is er veel informatie verkregen over de ontwikkeling van het terrein ten noorden van het kasteel. Zo zijn er geen aanwijzingen dat dit terrein al bij de oprichting van het kasteel volledig omgracht was, hoewel de aanwezigheid van een oostelijk en westelijk gelegen gracht aannemelijk is. Het vormde lange tijd een laag en drassig gebied dat vermoedelijk ook al onderhevig was aan overstromingslemen hoewel deze tot aan grofweg de zeventiende eeuw relatief beperkt bleven.

Desondanks behoorde dit terrein wel degelijk tot het kasteleigendom en had het hoofdzakelijk een functie voor het houden van vee. Uit de diverse aangetroffen botresten blijkt dat voor de consumptie vooral varkens en runderen werden gehouden. Tot het veebestand behoorden verder schapen en paarden. Ook honden liepen op het kasteelterrein rond gezien de vraatsporen die op botresten van een rund, varken en een edelhert zijn aangetroffen (afbeelding 26).

De zeer hoge percentages graanpollen wijzen erop dat hier en in de omgeving diverse agrarische activiteiten zijn uitgevoerd die met graan te maken hebben, zoals het dorsen van graan of het gebruik van stro.

Er zijn ook aanwijzingen gevonden waaruit blijkt dat er plaatselijke ingrepen gedaan zijn om de drassige omstandigheden iets te verbeteren. Hoewel de precieze volgorde van deze ingrepen uitermate complex is, wordt hieronder getracht een zeer algemene fasering te geven.

Afb. 26 Spaakbeen van een edelhart. Het distale uiteinde van het bot is weggevreten door een hond. Daarnaast toont het bot een opvallende glans en bevat het bot meerdere snijsporen (foto: J. Van Gent, RAAP).

Fase A: Knuppelpad en plaatselijke ophogingen

Opmerkelijk was de vondst van een strook van zeer goed bewaarde, horizontaal gelegde houten palen die horizontaal tegen elkaar zijn gelegd (afbeelding 27). Met name in het meer drassige westelijke deel waren de zijtakken van deze (afgezaagde) paaltjes verwijderd zodat ze goed tegen elkaar geplaatst konden worden. De paaltjes zijn duidelijk in het drassige terrein aangelegd om gewicht over een grotere oppervlakte te ver-

delen en hierdoor inzakken te voorkomen. Hoewel meer oostelijk de palen minder goed bewaard zijn, waarschijnlijk vanwege latere overspoeling of verwijdering, lijkt de circa drie tot 3,6 meter brede strook deel uit te maken van een veelvuldig gebruikte route op het noordelijke terrein. De route heeft een enigszins gebogen vorm. Het is zelfs zeer goed mogelijk dat deze route aansluit op de aangetroffen westelijke en oostelijke houtconstructies in de grachtaftak-

Afb. 27 Het knuppelpad onder de ophoging van het noordelijk eiland.

Afb. 28 Houtrestanten (links) en houtconstructie (rechts) in het noordwestelijk deel van het noordelijke eiland.

kingen. Een noordelijke aansluiting behoort eveneens tot de mogelijkheden. Aan de hand van de vondsten die aangetroffen zijn tussen de palen en takken en de ligging in de onderkant van de overstromingslemen moet de oorsprong van dit pad in de veertiende eeuw gezocht worden. In de zestiende eeuw lijkt de route nog steeds in gebruik.

In de noordoostelijke en zuidoostelijke hoek van het 'noordelijke eiland' zijn plaatselijk dunne ophoogpakketten vastgesteld. Over de datering van de zuidoostelijke ophoging tasten we in het duister. Het is evenwel opmerkelijk dat deze ophoging de route van het gebogen knuppelpad of vice versa nog respecteerde. De noordoostelijke ophoging lijkt op basis van de vondsten tot stand gekomen ergens in de periode van het midden van de veertiende eeuw tot en met de vijftiende eeuw.

Het overige deel van het latere noordelijke eiland bleef alleszins zeer drassig en werd zelfs gekenmerkt door plaatselijke diepere of ondiepere laagten.

Een grotere, drassige laagte ten westen van

de noordoostelijke ophoging werd gekenmerkt door diverse houtrestanten. De vele relatief willekeurige geplaatste takken zijn vermoedelijk aangebracht om de ondergrond te verstevigen (afbeelding 28, links). De zeer drassige zone lijkt een ideale habitat voor varkens. Niet toevallig werd in deze zone ook een kuil aangetroffen met botresten van onder meer een drachtig varken. Nabij de oostrand van deze laagte bleek een houtconstructie bewaard van dunne paaltjes waartussen takken zijn gevlochten (afbeelding 28, rechts).

Fase B: structuur

Ter hoogte van het noordoostelijke ophoogpakket is een rij paalgaten aangetroffen die deel uitmaken van eenzelfde constructie. Diverse paalkuilen zijn gekenmerkt door grote mergelblokken, baksteenpuin en zelfs een grote blok kolenkalksteen, waarschijnlijk aangebracht om te dienen als poer voor een paal waarop enig gewicht, vermoedelijk een overkapping, kwam. De precieze afmetingen van deze structuur zijn onbekend maar de lengte bedraagt minstens achttien

Afb. 29. Kalksteenbrokken nabij de oostelijke gracht van het noordelijke eiland.

meter. Aangezien het slechts een enkele rij palen betreft blijft het precieze uitzicht onbekend. Twee mogelijke wand- of ondersteuningspalen zouden erop kunnen duiden dat de structuur circa acht meter breed was. Alleszins is het zeer aannemelijk dat de constructie verband houdt met het hier duidelijk aanwezige vee. De datering van deze constructie is minder eenduidig. Op basis van de vermoedelijk hergebruikte stenen en de datering van de puinrijke grachtvullingen lijkt een datering in de vijftiende of zestiende eeuw aannemelijk. Over enige constructies op de meer zuidelijke ophoging is niets bekend.

Fase C: ophogingen

Dunne ophogingen zijn ook vastgesteld langs de zuidoostelijke rand. Deze ophoging bedekte deels de oudere zuidoostelijke ophoging maar ook het oostelijke deel van het knuppelpad.

Fase C/D: muur, volledige omgrachting en overstromingsleem

In de top van de ophoging (fase C) is een strook met kalksteenbrokken aangetroffen (afbeel-

ding 29). Deze strook is eveneens in het noordoosten en noordwesten van het noordelijk eiland aangetroffen. In het noordoosten bleken de kalksteenbrokken de overgang naar de oostelijke gracht te markeren. Waarschijnlijk houden de kalksteenbrokken verband met een scheiding en vormen ze de funderingsrestanten van een later uitgebroken muur. In het verleden is bij de aanleg van een leiding in de noordoostelijke hoek van het noordelijke eiland een mergelstenen muur aangetroffen die verassend veel overeenkomsten vertoont met de aangetroffen kalksteenbrokken.⁹⁹ Vermoedelijk is de 'muur' identiek aan de aangetroffen kalksteenbrokken. De muur heeft bovendien een nagenoeg identieke oriëntatie als de aangetroffen structuur uit fase B. Toch is duidelijk dat deze muur pas in de latere kasteelfase of mogelijk zelfs na de verlating van het kasteel is opgetrokken.¹⁰⁰

Het is niet uitgesloten dat de aangetroffen muur een scheidingsmuur betreft met de (latere) grachten van het noordelijke eiland. De aanwezigheid van een oudere oostelijke en westelijke gracht is zeer aannemelijk hoewel deze

⁹⁹ Mondelinge mededeling dhr. S. Schoffelen.

¹⁰⁰ De muur is deels ook aangetroffen boven de noordwestelijke sluisconstructie. Dit impliceert dat de muur relatief laat is en bovendien dat het grachtenstelsel in deze hoek aangepast werd. De muur volgt echter wel nog duidelijk de oriëntatie van de kasteelgrachtfase en niet deze van het latere rechthoekige grachtenstelsel.

in de loop der tijd nog aan veranderingen onderhevig geweest zullen zijn. Wanneer een volledige omgrachting van dit noordelijke eiland precies tot stand is gekomen, heeft het onderzoek niet duidelijk kunnen maken. Deze is mogelijk wel nog tijdens de latere kasteelfase tot stand gekomen. Uit de nog bewaarde grachtvullingen blijkt dat dit grachtenstelsel een andere oriëntatie had dan het latere negentiende-eeuwse grachtenstelsel. Zowel de strook met kalksteenbrokken, de noordoostelijke constructie als de omgrachting waren georiënteerd op het kasteel.

Het gebied lijkt ook al sinds de veertiende eeuw onderhevig aan overstromingen. Toch blijft de impact hiervan redelijk beperkt. Pas vanaf grofweg de zeventiende eeuw lijken met name in het westelijke lagere deel overstromingslemen een grote impact te hebben. Duidelijk is alleszins dat sinds deze periode overstromingslemen de lagere delen van het terrein flink ophoogden (Fase D). Ook de aanwezigheid van beperkte antropogene ophogingen kan niet uitgesloten worden. Mogelijk kan deze fase deels gelijkgesteld worden met fase 3 van de grachtvullingen.

DE MATERIËLE CULTUUR

De precieze verschijningsvorm van het kasteel blijft grotendeels onbekend. De talrijk aangetroffen vondsten in de oude grachten en op het noordelijk eiland geven een beter beeld van de activiteiten en de materiële cultuur.¹⁰¹ Door de natte omstandigheden bleven ook metalen objecten en zelfs artefacten van organisch materiaal zeer goed bewaard.

Hoewel de oudste vondstenrijke grachtvullingen rondom het kasteel slechts beperkt zijn onderzocht en deels nog in de bodem bewaard

zijn, kan alvast afgeleid worden dat het aardewerk vooral bestaat uit alledaags aardewerk dat gebruikt werd voor de opslag en het verwerken van voedsel.¹⁰² Luxe tafelwaar en rijk versierde steengoed zijn slechts zeer beperkt aanwezig. Het aantreffen van fragmenten van pelgrims-hoorns is wel een type voorwerp dat op kasteelterrein te verwachten is, meer dan op een ander type site (afbeelding 30, V451-173). Opmerkelijk is verder dat er uit de late veertiende of vroege vijftiende eeuw nog enkele aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van productieafval van plaatselijk geproduceerd aardewerk (afbeelding 30).

In de zestiende eeuw werd er ook wel eens gelachen; daarvan getuigt een ‘grapje’ uit de zestiende eeuw. Het betreft een fragment van een baardmankruik geproduceerd in Keulen, waarbij zich in de baard een tweede mannetje bevindt (afbeelding 31, links). Een andere mooie vondst uit dezelfde periode is een fragment van een kan uit Siegburg met daarop een medaillon met de Bijbelse voorstelling van Esther voor koning Ahasveros (afbeelding 31, rechts).

De talrijk aanwezige metalen objecten hebben deel uitgemaakt van constructies voor gebouwen of structuren, objecten die gebruikt werden voor het dragen van kleding, enkele militaire voorwerpen, munten en gereedschappen, aan paarden en voertuigen te relateren objecten, voorwerpen voor het bereiden en eten van voedsel, miniatuurgoed voor kinderen en enkele religieuze voorwerpen. We beperken ons tot enkele vondsten.¹⁰³

Een van de meest bijzondere objecten is een fragmentarisch element van een wapenuitrusting. Het betreft een verkoperd of mogelijk zelfs een verguld plaatje van een harnashandschoen

101 Voor een uitgebreide beschrijving van de vondsten wordt verwezen naar de bijdragen van de specialisten in de opgravingsrapporten.

102 Het aardewerk is gedetermineerd door K. Bosma (onderzoek 2017) en M. Janssen (onderzoek 2018-2019).

103 Het metaal van het onderzoek in 2017 is gedetermineerd door M. Hendriksen (Archeometaal), D. Keijers en G. Hensen. Het metaal van het onderzoek in 2018-2019 is gedetermineerd door M. Hendriksen (Archeometaal).

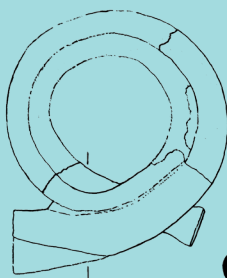
v969-268

v215-182

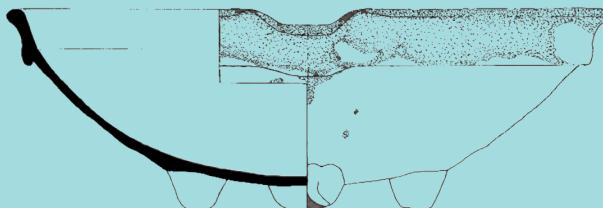
0 c m 1 0

v451-173

v861/862-498

v884/892-494

v929-551

v929-552

Aardewerk met kenmerken van produktieafval

v201-454

v520-526

v711-48

0 c m 1 0

Afb. 30 Voorbeelden van aardewerk behorend tot de kasteelfase (SAGA).

Afb. 31 Links; fragment van een baardmankruik. Rechts: Siegburg scherf, medaillon met Bijbelse voorstelling (foto's: Keijers, 2017).

(afbeelding 32). Op basis van de correlerende vondsten in de vondstlaag lijkt het fragment te dateren in de periode tweede helft van de dertiende eeuw tot en met eerste helft van de vijftiende eeuw.

Een gesmeed ijzeren pijlpunt (circa 1200-1500 na Chr.) is te classificeren als een lichte kruisboogpunt van het type Zimmermann (afbeelding 32). De snelle opmars van de kruisboog hangt samen met het ontstaan van steeds meer burchten en verstedelijking. Hierdoor was de kruisboog tussen de elfde en de zestiende eeuw onmisbaar als het om de verdediging van burchten ging. Ze werden vanzelfsprekend ook voor de jacht gebruikt. Ook de vondst van een loodbuskogel is opmerkelijk (afbeelding 32). De loodbus was een primitief handvuurwapen dat bestond uit een ijzeren buis die aan één zijde is afgesloten. Aan deze buis of beter gezegd de loop zat een steel van ijzer of hout. Omdat de schutter het wapen zelf moest richten en aansteken was het niet heel nauwkeurig.

De relatief grote hoeveelheid en diversiteit aan metalen voorwerpen geeft aan dat de onderzoekslocatie intensief bewoond moet zijn geweest. De gevonden voorwerpen lijken vooral bedoeld voor eigen gebruik of voor het

onderhoud van het goed. Van luxe goederen is geen sprake.

Met name op het noordelijke eiland zijn diverse vondsten aangetroffen die in verband staan met dieren. Duidelijk is dat al relatief vroeg paarden een rol hebben gespeeld. De paarden werden zowel bereden als gebruikt voor het trekken van een last. Onderdeel van een ruitruijtrusting is een bijzonder mooi geconserveerd ruiterspoor (afbeelding 33). Het spoor bestaat uit twee gewelfde beugelarmen en een schacht met daaraan een draaiend zespuntig rad. In de beugeluiteinden zijn sleufjes gemaakt waarmee het spoor met een leren bandje en gesp boven over de enkel en om de voetzool heen vastgezet kon worden. Ook zijn op sommige delen nog resten van vergulding bewaard.

Tijdens het onderzoek zijn ook diverse bellen aangetroffen. Een bronzen klokvormige bel is gevonden aan de noordzijde van het noordelijke eiland (afbeelding 34). De bel, voorzien van een ijzeren klepel, kan globaal in de zestiende eeuw gedateerd worden. Dergelijke grote bellen werden gebruikt bij grotere dieren zoals runderen en paarden.

Afb. 32 Boven: Voor- en achterzijde van een plaatje van een harnashandschoen. Beneden: ijzeren pijlpunt van een kruisboog (links) en loodbuskogel (rechts) (foto's: Restaura).

Twee tinnen objecten uit de kasteelgracht geven aan dat ook kinderen deel uitmaakten van de gezinssamenstelling en dat er financiële middelen waren voor het aanschaffen van speelgoed (afbeelding 35). Het betreft een in lood-tin gegoten miniatuur van een schenkan en de bovenste helft van een bolvormige rammelaar, eveneens in lood-tin. Twee mondharpes geven aan dat er ook muziek werd gemaakt (afbeelding 36).

Naast het licht van de openhaard was men in

de middeleeuwen genoodzaakt om middels kaarsen en olielampen verlichting te brengen. In Etzenrade zijn enkele kandelaarfragmenten en een kaarshouder aangetroffen die in de late middeleeuwen (circa 1250-1500) en de nieuwe tijd gedateerd kunnen worden (afbeelding 37). Zo is onder meer een tinnen kandelaarsvoet in de vorm van een klauwpoot en een hulshouder met een gedeelte van de arm van een zogenaamde driekoningenkandelaar gedetecteerd. In dergelijke kandelaars konden drie kaarsen

Afb. 33 Verguld ijzeren ruiterspoor, circa 1270-1350
(foto's: Restaura).

Afb. 34 Klokvormige bel
(foto's: Restaura).

Afb. 35 Links: speelgoed schenkan
uit circa 1250-1400. Rechts: Boven-
ste helft van een rammelaar uit
circa 1350-1400 (foto's: Restaura).

Afb. 36 Mondharpen,
circa 1400-1600 (foto RAAP).

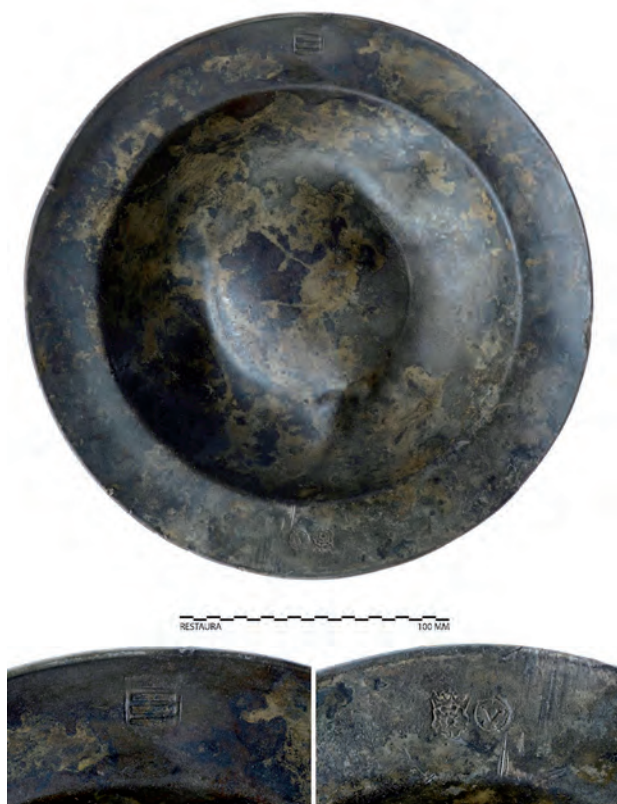
Afb. 37 Kandelaarfragmenten en kaarshouder (Keijers, 2017 & Restaura).

geplaatst worden. De middelste kaars (veelal een waskaars) stond op een pin, de twee zijdelingse in een hulshouder. Een derde gesmeed ijzeren kaarshouder bestaat uit een pen die haaks is omgebogen en dateert in de periode 1350-1600. De pen van de kaarshouder kon men in een balk prikken om zo de ruimte te verlichten.

Ook voor de nieuwe tijd is er over het algemeen sprake van een modale samenstelling. Een tinnen dobbeliet of mosterdschotel is een

voorwerp dat wel een zekere mate van luxe uitstraalt en voorkwam binnen de hogere klasse (afbeelding 38). In de rand van de schotel zijn vlak naast elkaar een roosmerk en een makersmerk (letter V in een cirkel) ingeslagen.¹⁰⁴ Op basis van deze kenmerken kan de dobbeliet gedateerd worden in de periode 1525-1550. Aan de andere zijde van de rand is een eigendomsmerk ingeslagen in de vorm van een schild met drie dwarsbalken. Dit wapenschild komt over-

¹⁰⁴ Het roosmerk zonder makers-initialen komt voor in het tweede kwart van de zestiende eeuw en is, zoals dat hier ook het geval is, begeleid door een afzonderlijk makersmerk.

Afb. 38 Boven: tinnen dobbelier, circa 1525-1550. Beneden: detailopnamen links: gedwarsbalkt wapenschild (van Brempt) en rechts een roosmerk en makersmerk 'V' (foto's Restaura).

een met die van het familiewapen van de familie Van Brempt.¹⁰⁵ De familie van Brempt (tot Doenreadt, ook Van Lieck genaamd) was vanaf 1532 ook eigenaar van kasteel Etzenrade.

Behalve metalen en aardwerken objecten zijn door de natte omstandigheden ook organische objecten relatief goed bewaard. Een mooie vondst in de oostelijke gracht betreft een in fijn vlechtwerk, zogenaamde Hollandse eer uitgevoerde mand of visfuij (afbeelding 39). Rondom de vondst is veel materiaal uit de periode 1525-1600 aangetroffen, zodat het object in de zestiende eeuw geplaatst kan worden. Ook leren schoenzolen, houten objecten en de hou-

ten heften van metalen objecten bleken vaak goed geconserveerd (afbeelding 39).

Het talrijke vondstmateriaal, waarvan hierboven slechts enkele objecten zijn uitgelicht, toont aan dat het kasteel in de vijftiende en zestiende eeuw nog volop in gebruik was. Vondsten uit de zeventiende eeuw zijn echter nauwelijks aangetroffen, wat suggereert dat het kasteel toen onbewoond was.

De vondsten bieden ook een venster op de materiële cultuur van de kasteel eigenaars. Globaal gezien is van luxeproducten geen sprake. Hierbij dient opgemerkt te worden dat het eigenlijke kasteelterrein en de oudste grachtvullingen slechts in beperkte mate zijn opgegraven. Het merendeel van de sporen en objecten ligt nog in de bodem. De beperkte hoeveelheid opgegraven materiaal maakt het dan ook moeilijk om gefundeerde uitspraken te doen over de materiële rijkdom van de kasteelbewoners.

Indien het complex met gelijkaardige vindplaatsen in de omgeving wordt vergeleken, blijkt het aangetroffen aardewerkspectrum weinig afwijkend te zijn. Het aangetroffen laatmiddeleeuwse metaal vertoont gelijkenissen met de metaalcollecties van bekende kasteelcontexten. Voor de nieuwe tijd is er echter sprake van een modale samenstelling. Dit kan mogelijk deels verklaard worden vanuit de historisch gekende gegevens. De familie van Brempt die omstreeks 1532 het kasteel verkreeg, verhuurde doorgaans hun bezit in Etzenrade. Daarnaast kan ook de kanttekening gemaakt worden dat niet alle kastelen even luxueus waren; sommige hadden vooral een militaire of administratieve functie, wat de aard van de vondsten beïnvloedt.

Hoewel deze beperkingen het moeilijk maken om concrete conclusies te trekken, geven de gevonden objecten wel inzicht in het alledaagse leven en de activiteiten die in en rond het kasteel plaatsvonden.

¹⁰⁵ https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Doenrade, geraadpleegd op 1 september 2024.

Afb. 39 Links: Visfuijk of mand aangetroffen tijdens de archeologische begeleiding. Rechts: mes met houten heft uit circa 1375-1550 (foto Restaura) en klompfragment (foto BIAx).

VOEDSELECONOMIE

Tijdens het archeologisch onderzoek is er veel dierlijk botmateriaal verzameld.¹⁰⁶ Het dierlijk botmateriaal schetst een beeld van de (eet)gewoonten van de bewoners van kasteel Etzenrade. Varkensvlees en rundvlees stonden het vaakst op het menu, waarbij de vondst van resten van een drachtig varken een aanwijzing is dat er op het kasteelterrein een eigen populatie varkens in stand werd gehouden. Ook schapen (en mogelijk geiten) werden geslacht voor consumptie. In de omgeving werd gejaagd, getuige de vondst van een spaakbeen van een edelhert.

Uit het botanisch materiaal (pollen en zaden) blijkt dat de bewoners van het kasteelterrein verschillende gewassen nuttigden waaronder erwten en verschillende graansoorten (haver, broodtarwe en rogge). Ook stonden diverse fruitsoorten en noten op het menu zoals kers, braam, pruim, perzik, druif en hazelnoot. Tot het kasteel behoorde ook een tuin met groenten (onder andere erwten, bieten), kruiden en bloemen.

8. HET EINDE VAN HET KASTEEL EN DE OPRICHTING VAN HET ETZENRADER HUUSKEN (CIRCA 1600/1650-1850)

DE VERDWIJNING VAN HET KASTEEL

In de zeventiende eeuw lijkt het kasteel onbewoond. Kritzraedt vermeldt in zijn *Annales Gangeltenses* (1641-1645) het *haus J. Brempt, genannt Leeck*, bij zijn overzicht van adellijke huizen in het ambt Millen, wat impliceert dat het goed nog steeds aanwezig was.¹⁰⁷ Hij noemt ook de kapel. In 1656 zijn er ook nog aanwijzingen dat de oude slotkapel er nog was omdat in een akte wordt gesproken over het *St. Agneten auter tot Etzenraed*.¹⁰⁸ Daarna ging het vermoedelijk snel bergafwaarts. Zowel 1666 als 1669 werd bij een kerkvisitatie gesteld dat er in de parochie Jabeek geen kapellen waren.¹⁰⁹ De visitatie van 23 oktober 1719 geeft meer informatie: *Maar vroeger was een kapel in Etzenrade in het huis van de heer Brempt onder de naam van de Heilige Agnes en Catharina, maar nu verwoest en de grond van het voornoemde huis behoort*

106 Het verzamelde botmateriaal is gedetermineerd door drs. J.T. van Gent.

107 Kritzraedt, 1641-1645; Tevens heeft hij op 12 juni 1642 nog een conversatie met Jacob van Brempt over de slotkapel.

108 Vermelding in krantenartikel Limburgs Dagblad, rubriek Limburgsch Journaal, 15 april 1959 (documentatie S. Schoffelen, Etzenrade).

109 Transcriptie kerkvisitaties, documentatie H. Vanneste (regioarcheoloog Parkstad).

aan de heer drossaard Duijckers.¹¹⁰ In 1720 werd genoteerd dat de rechten van de kapel overgedragen waren aan de kapel van Raath.¹¹¹ Deze kapel bij het huis Raath zou in 1688 in opdracht van drossaard Gerard Duyckers zijn gebouwd en in 1690 zijn geconsacreerd.¹¹²

De visitatie van 1719 spreekt over een verwoesting. Globaal genomen lijkt deze verwoesting in de tweede helft van de zeventiende eeuw te hebben plaats gevonden.

LANDSCHAP

De verlaten en verwoesting van het kasteel (zeventiende eeuw) heeft ook zijn sporen in het landschap nagelaten. De pollenpercentages van akker en erf en grasland zijn lager en worden overstemd door een hoog percentage boompollen waar eik domineert. Door het in onbruik raken van het kasteel konden struiken en kruiden hier hun gang gaan en de afbraakschimmels konden welig tieren. Het grote aantal mestschimmels geeft aan dat er nog steeds een veestapel aanwezig was.

Het hoge percentage boompollen blijft ook in de achttiende eeuw domineren. Wel veranderen de soorten bomen. Op de Ferrariskaart uit circa 1775 blijkt de hele omgeving dan ook door boomgaarden omgeven. Op basis van de pollenanalyse gaat het mogelijk om een hazelnotenboomgaard. Het pollenspectrum toont verder nog een actief boerenbedrijf, waar verschillende gewassen werden geteeld of verwerkt (gerst/tarwe, rogge, hennep en boekweit) en vee werd gehouden (mestschimmels).

HET ETZENRADER HUUSKEN

In de loop van de zeventiende eeuw werd in de architectuur gestreefd naar symmetrie en concentratie op de middenas. Ook in de tuinarchitectuur komt dit tot uiting.¹¹³ In samenhang met de veranderde architectuur kregen in de zeventiende eeuw ook vele neerhoven een monumentaal karakter.¹¹⁴ Het gaat hierbij om zeer grote, symmetrisch opgezette U-vormige complexen waarvan de open zijde was toegekeerd naar het kasteel. Naast extreem rijke voorbeelden (bijvoorbeeld Schaesberg) werden ook diverse kleinere kastelen en adellijke huizen voorzien van een dergelijk maar bescheiden neerhof.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw gingen veel bezittingen van de feodale Limburgse adel over in handen van een nieuwe groep grootgrondbezitters: de welgestelde burgers. Deze kochten landgoederen zowel als kapitaalsinvestering als om hun status te tonen. Hun grotere financiële mogelijkheden en vernieuwingsgezindheid leidden tot grootschalige herbouw op het Limburgse platteland.¹¹⁵ In het bijzonder de grondplannen in U- of carrévorm was voor het boerenbedrijf economisch zeer efficiënt.¹¹⁶ Voor de welgestelde bouwheren was het grondbezit ook een middel bij uitstek om aansluiting te zoeken bij de oude elite. Zo verzezen vanaf het einde van de zeventiende eeuw kasteelachtige, efficiënte boerderijen met een imposant uiterlijk en vaak een van een torentje voorziene toegangspoort.¹¹⁷

Eenzelfde ontwikkeling lijkt ook in Etzen-

110 Transcriptie kerkvisitaties, documentatie H. Vanneste (regioarcheoloog Parkstad).

111 Habets, 1885, 127.

112 https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Raath, geraadpleegd op 24 november 2025.

113 Backer, 2000.

114 Deze streving naar symmetrie is bij verscheidene kastelen aanwezig. Ze werd zeer duidelijk bij de opgraving van de toegangspoort in 2017 van Slot Schaesberg (opgravingsleider D. Keijers; zie ook Keijers, 2017, noot 160). Hier werd in de zeventiende eeuw een nieuw monumentaal, symmetrisch neerhof gebouwd met omringende tuinen. In tegenstelling tot het oude neerhof was dit nieuw complex parallel met de hoofdburcht aangelegd.

115 Keijers, 2017.

116 Door de plaatsing van gebouwen rondom een binnenplein en een rationele indeling kon men in de behoefte van schaalvergroting voorzien zonder daarbij al te grote afstanden tussen de diverse bedrijfsgebouwen te creëren (Van Olst, 1991).

117 Van Olst, 2003.

Afb. 40 Het Etzenrader Huusken met oprijlaan en brede toegangspoort met torentje (foto: Wikimedia Commons).

rade te hebben plaatsgevonden. Op het einde van de zeventiende eeuw werd het oude en waarschijnlijk verwoeste kasteelgoed verkocht aan welgestelde burgers zoals kapitein Gerard Hartmans en iets later drossaard¹¹⁸ Duyckers. Eén van deze personen (vermoedelijk Duyckers) lijkt verantwoordelijk voor de bouw van het Etzenrader Huusken. Deze monumentale hoeve ten zuiden van het voormalige kasteel heeft een U-vormige plattegrond rondom een binnenplaats.¹¹⁹ In de hogere ingangspartij met klokgevel is het jaartal 1710 ingemetseld. Links en rechts van de poort zijn geblokte schietgaten in mergel aangebracht (afbeelding 40). In combinatie met de natuurstenen omlijstingen en hoekblokken krijgt het geheel hierdoor een imposant uiterlijk. Bij de bouw is ook gebruik ge-

maakt van oudere bouwmaterialen, wellicht afkomstig van het kasteel.

Het is enigszins merkwaardig dat het Etzenrader Huusken ten zuiden van het voormalige kasteel werd opgericht. Bij de bekende kasteelterreinen werd vrijwel altijd een bestaande neerhof heringericht en/of uitgebreid naar de nieuwe mode van de tijd. Of dit betekent dat ter hoogte van het Etzenrader Huusken ook een ouder voorhof gelegen was, is niet onderzocht kunnen worden. Alleen bijkomend onderzoek kan hier duidelijkheid in scheppen.¹²⁰

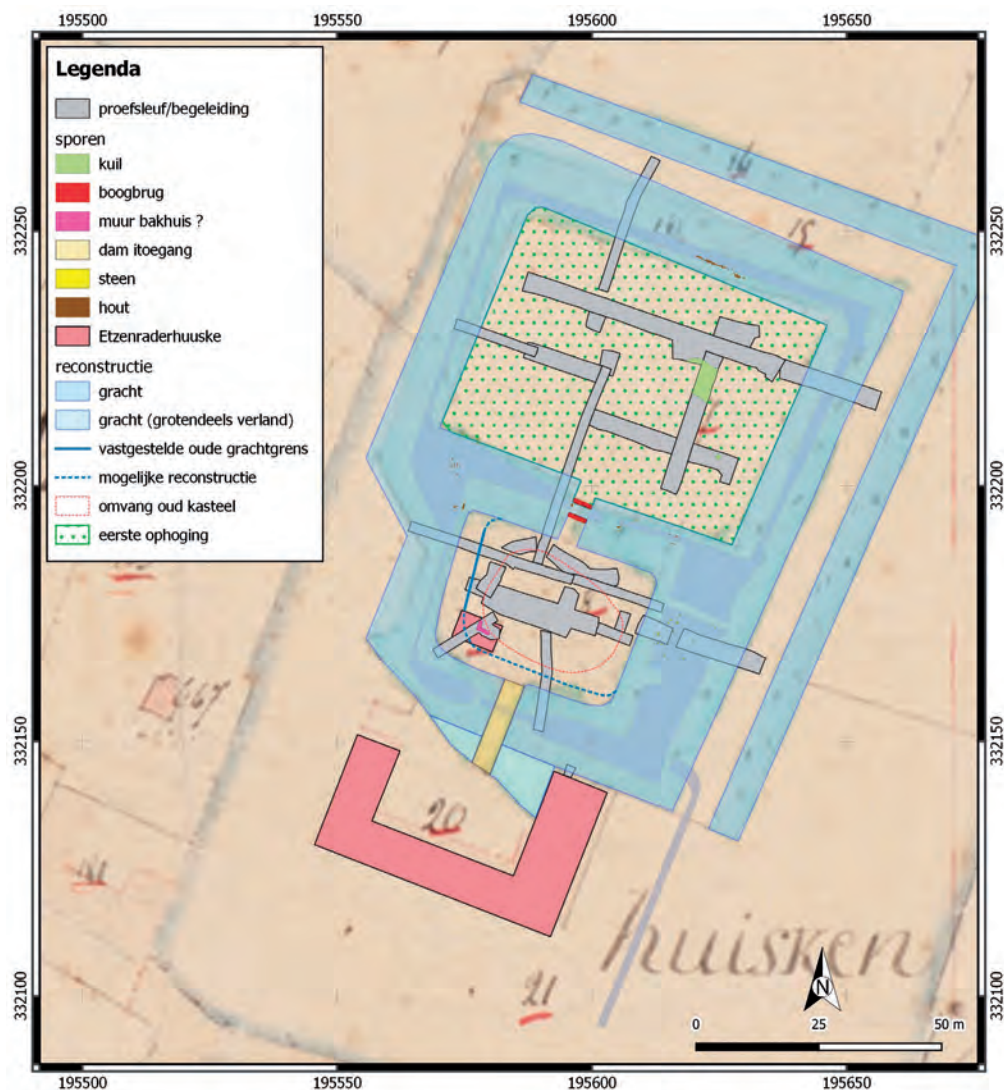
EEN NIEUWE INRICHTING

Het verbouwde U-vormige Etzenrader Huusken sluit naadloos aan op het symmetrische grachtenstelsel dat gekend is van het kadastrale

118 Drossaard: een lokale magistraat in middeleeuwen en vroegmodern Nederland met zowel rechterlijke als bestuurlijke bevoegdheden, die namens de landsheer toezicht hield op rechtspraak, bestuur en belastingen in een bepaald gebied.

119 Ook de klokgevel wordt populair vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Bovendien is het opmerkelijk dat ook de oude nabijgelegen pachthoeve Etzenraderhof in het begin van de achttiende eeuw eenzelfde ontwikkeling tot gesloten hoeve doormaakt.

120 Gezien de hier al oudere activiteiten en de landschappelijke ligging van bekende neerhoven mag dit niet uitgesloten worden. Bij gelijkaardige landschappelijke inplantingen blijkt het neerhof meestal aan de drogere zijde gelegen (bijvoorbeeld het kasteel van Wezemaal, het kasteel van Roost (Haacht), het mottekasteel van Brustem). Indien het kasteel en neerhof beiden in het dal gelegen zijn (bijvoorbeeld omwille van steile hellingen), liggen ze meestal parallel in dit dal en zijn ook de neerhoven sterk opgehoogd (bijvoorbeeld Schaesberg, Hoensbroek). Zeer zelden bevindt een neerhof zich in een nattere situatie als het adellijk huis.

Afb. 41 Globale reconstructie van het kasteelterrein in de achttiende eeuw geprojecteerd op het kadastrale minuutplan van circa 1830.

minuutplan uit circa 1830 (afbeelding 41). Hier zijn ten noorden van het Etzenrader Huusken twee rechthoekige eilanden aangelegd met een andere oriëntatie dan het voormalige goed. De streving naar symmetrie en concentratie op een middenas is nadrukkelijk aanwezig. Een nieuwe planmatige opzet van het Etzenrader Huusken en rechthoekig grachtenstelsel na de verwoesting van het kasteel is plausibel.

Het zuidelijke eiland is op het kadastrale mi-

nuutplan aanzienlijk groter aangegeven als het oude grondplan. Vermoedelijk is bij het tot stand komen van dit nieuw eiland al een groot deel van de oorspronkelijke ophoging afgegraven en boven de oude grachtvullingen gegooid om het vierkant grondplan te verwezenlijken. Onder deze ophoging zijn ook nog plaatselijk jongere puinlagen bewaard.

Gezien de open U-vorm van het Etzenrader Huusken naar het zuidelijk eiland kan niet vol-

ledig uitgesloten worden dat het zuidelijk eiland in de loop van de achttiende eeuw zodanig werd ingericht om een nieuw rechthoekig gebouw te bouwen naar de mode van de tijd. Tijdens het onderzoek zijn echter geen duidelijke sporen voor nieuwbouw teruggevonden. Naar verluid bleven er tot in de late negentiende eeuw, omstreeks 1880, ruïneuze delen van het kasteel staan.¹²¹ Deze moeten dan wel van geen betekenis zijn geweest aangezien op het kadastrale minuutplan geen kasteel (ruïne) voorkomt. Wel blijkt het centrale muurwerk op het eiland omstreeks deze periode (verder) uitgebroken getuige het vondstmateriaal dat in de uitbraaksporen werd aangetroffen.

Het hoekmuurwerk dat in de zuidwestelijke hoek van het kasteelterrein werd aangetroffen volgt een identieke oriëntatie als het nieuwe rechthoekige grondplan (afbeelding 42). Op historische kaarten uit het begin van de negentiende eeuw staat in deze omgeving al een bakhuis aangegeven. Het muurwerk bevindt zich in dit bakhuis en gezien de gelijke oriëntatie is een verband met dit gebouw mogelijk.

Afb. 42 Doorsnede over het muurwerk in de zuidwestelijke hoek van het kasteelterrein.

De asymmetrische zuidelijke grachtbegrenzing op het kadastrale minuutplan herinnert nog sterk aan de oriëntatie van het voormalige kas-

teel. Deze oude grachtvullingen zorgden echter wel voor problemen bij de oostvleugel van het Etzenrader Huusken. Het noordelijke deel van deze vleugel is immers in de oude kasteelgracht gelegen.

Hoewel aan de oostzijde van de vleugel de oude gracht gedempt werd, geeft een merkwaardige verbreding langs de basis van deze oostzijde vermoedelijk de grens van de oude slotgracht weer (afbeelding 43, links). Een klein profielputje gaf iets meer duidelijkheid over de fundering (afbeelding 43, rechts).¹²² De bakstenen gevel rust hier op een bredere, minstens 50 cm hogere fundering van mergelblokken. Op een dieper niveau rust de fundering op houten liggers die op palen gefundeerd zijn.

GRACHTEN

De begrenzing van de gracht zoals die op de kadastrale minuut uit circa 1830 staat aangegeven, is ook op enkele plaatsen gedocumenteerd. Toch blijkt deze begin negentiende-eeuwse gracht nog aan diverse veranderingen onderhevig geweest. Een vermoedelijk achttiende-eeuwse grachtbegrenzing met identieke oriëntering aan de westelijke zijde lag veel dichterbij het oude kasteelterrein.

Het nieuwe grachtenstelsel was ter hoogte van het zuidelijke eiland ook aanmerkelijk minder diep uitgegraven. Hier staat wel tegenover dat de omgeving sterk opgehoogd was, niet alleen door colluviale en alluviale processen, maar mogelijk deels ook door bewuste ophoging. De insnede van de nieuwe grachten beginnen immers op een hoger niveau dan de insnede van de oude kasteelgracht. De grachtvullingen kenmerken zich door relatief weinig vondstmateriaal. De vullingen van fase 3 kunnen nog tot in deze periode doorlopen maar in ieder geval behoren de vullingen van fase 4 grotendeels tot deze periode. Deels komen deze vullingen over-

121 De Crassier, 1932: 'Le château tombait déjà en ruines vers 1880, il n'en reste rien, les fossés et viviers ont disparus. La ferme subsiste encore: het Huusken.' In hoeverre deze bewering klopt is onduidelijk.

122 Omwille van kwelwater kon slechts een zeer algemene beschrijving van de fundering gemaakt worden.

Afb. 43 Links: aan de noordelijke zijde van de oostgevel is een merkwaardige verbreding van de fundering herkenbaar. Mogelijk betreft dit het gedeelte dat in de voormalige grachtvulling op palen is gefundeerd. Rechts: De fundering van het Etzenrader Huusken waar de houten ligger nog net herkenbaar is.

een met de gracht zoals weergegeven op het Minuutplan van circa 1811-1832.

Opmerkelijk is het grachtenstelsel van het noordelijke eiland. De oudere grachtvullingen blijken hier een andere oriëntatie te hebben dan deze volgens het kadastrale minuutplan. Het is mogelijk dat de gracht van het minuutplan een iets andere oriëntatie had. Ook is mogelijk dat men zoveel mogelijk gebruik maakte van een bestaande omgrachting die men slechts over een beperkte diepte uitbreidde om de rechthoekige vorm te krijgen.

Op het kadastrale minuutplan blijkt aan de oostelijke en noordelijke zijde een separate gracht weergegeven. Aangezien deze gracht niet is onderzocht kunnen over de oorsprong geen sluitende uitspraken gedaan worden. De oriëntatie met het achttiende-eeuwse grachtenstelsel duidt er wel op dat deze gracht samenhangt met

het achttiende-eeuwse grachtenstelsel. Over de functie van deze gracht tasten we in het duister. Maakt deze gracht deel uit van het nieuwe inrichtingsplan, werd deze aangelegd om de invloed van de overstromingslemen te beperken?

HET NOORDELIJKE ILAND

Toch blijken er nog activiteiten op het noordelijke eiland plaats te vinden. Een grote kuil, direct ten zuiden van de voormalige constructie op het noordelijke eiland, bleek door deze natuurlijke overstromingslagen gegraven. De precieze functie van deze kuil blijft onbekend.¹²³ Mogelijk betreft het een drenkkuil voor het vee.

Uit het pollenanalytisch onderzoek bleken al een hoger percentage mestpollen aanwezig. Plaatselijke sporen van vertrapping in de overstromingslagen geven bovendien aan dat er nog vee op het terrein rondliep. Botrestanten in

¹²³ Het is opmerkelijk dat deze kuil zich ter hoogte van een oudere 'laagte' bevond wat lijkt te impliceren dat de aanwezigheid van deze laagte nog steeds bekend was.

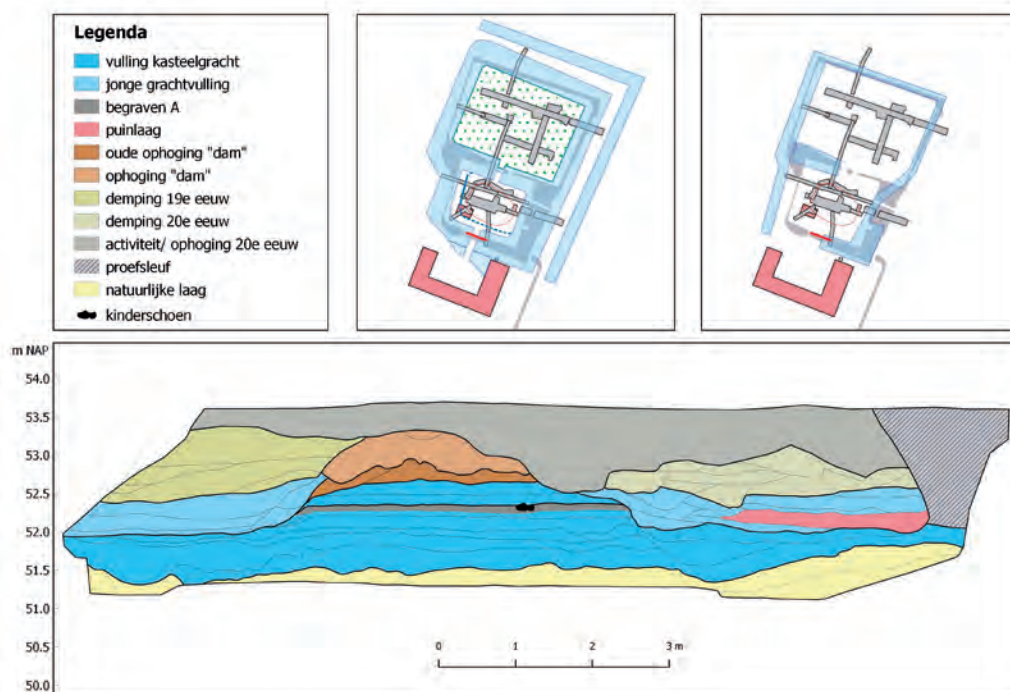
deze overstromingslemen duiden op de aanwezigheid van runderen, varkens schapen/geiten en paarden.

De overstromingslemen vormen echter niet het huidige maaiveld. Het noordelijk eiland blijkt immers afgedekt door een dik antropogeen ophogingspakket (Fase E). Dit ophogingsdek kan mogelijk al dateren uit het einde van de achttiende eeuw maar lijkt vooral in de negentiende eeuw tot stand gekomen. Mogelijk kent het noordelijke eiland dan ook een ander grondgebruik. Op het kadastrale minuutplan wordt het noordelijk eiland immers als tuin aangeduid.

VERBINDINGEN

De verbinding tussen het zuidelijk eiland en het Etzenrader Huusken bestond volgens het

begin negentiende-eeuwse kadasterplan uit een damvormig lichaam. Ter hoogte van deze latere ingangsdam is een profiel gedocumenteerd waar de oudere grachtvullingen nog goed bewaard zijn (afbeelding 44). Aan de basis van de grachtvullingen komt nog materiaal voor uit de zestiende en mogelijk begin zeventiende eeuw. Daarna blijkt dat de oude kasteelgracht voor ruim één meter was dicht geslibd. In deze vullingen is nog een zeer kleine kinderschoen gevonden (afbeelding 45).¹²⁴ De schoen is opgebouwd uit twee lagen leer met aanvullend drie lagen leer in de hak. Aan de slijtage bij de hak is te zien dat de schoen vaak gedragen moet zijn geweest; mogelijk zelfs door meerdere kinderen uit dezelfde familie, aangezien een kind snel uit de schoen zou zijn gegroeid.¹²⁵

Afb. 44 Profiel over de ingangsdijk.

¹²⁴ De schoen past bij schoenmaat 18 of 19 die werden gedragen door kinderen die net kunnen lopen (tussen één en 1,5 jaar oud; S. Folgerts).

¹²⁵ Folgerts, in prep.

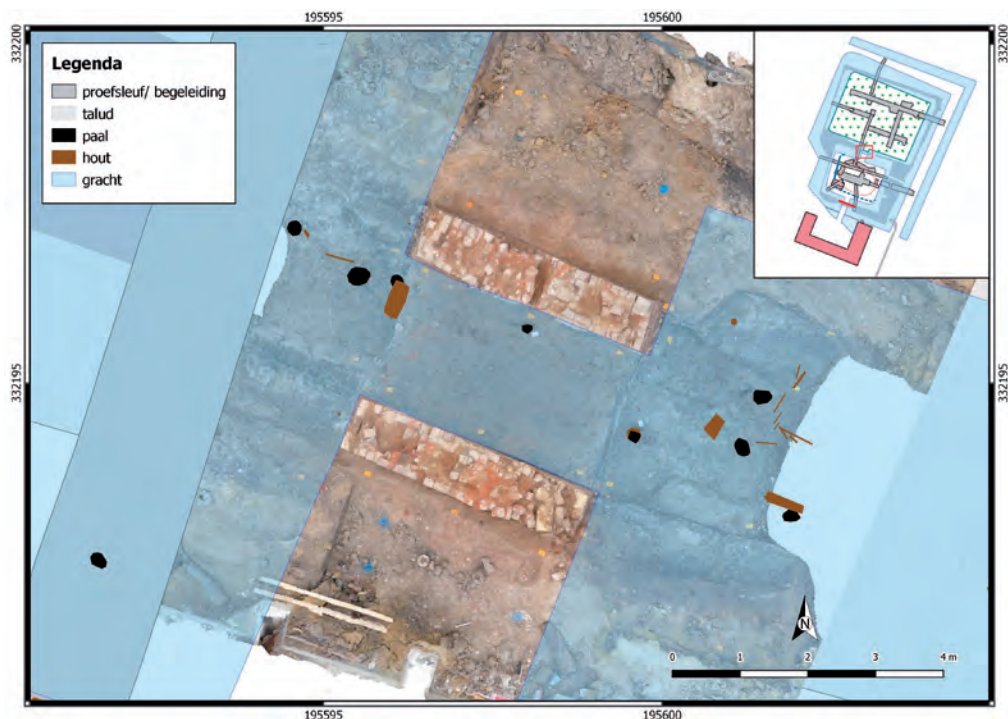

Afb. 45 Delen van een leren kinderschoen (1550-1700) die bij de ingangsdijk is aangetroffen (bron: Provinciaal depot voor Bodemvondsten Limburg).

In de loop van de achttiende eeuw lijken de dicht geslibde grachten maar beperkt terug uitgegraven (circa dertig tot veertig centimeter) en

werd ter hoogte van de toegang een dijkvormige ophoging boven de oude grachtvullingen aangebracht.

Ook tussen het noordelijk- en zuidelijk eiland wordt de verbinding als een dijk in de gracht aangegeven.¹²⁶ Deze dijk werd echter centraal onderbroken door een boogbrug. Van deze brug zijn de twee circa 3,8 meter lange en tachtig centimeter brede bruggenhoofden blootgelegd (afbeelding 46). De funderingen bestaan uit baksteen waarbij op de hoeken mergel gebruikt is. Op beide hoofden was plaatselijk nog de aanzet van een boog bewaard gebleven (afbeelding 47). De boogbrug overspande een circa twee meter brede grachtdoorgang en lag precies in het verlengde van de ingang van het Etzenrader Huusken (afbeelding 48).

Afb. 46 Bruggenhoofden van een boogbrug.

¹²⁶ Deze verbinding is zeer duidelijk waargenomen tijdens het geofysisch onderzoek (weerstandsbeeld).

Afb. 47 Detail bruggenhoofd. De aanzet van de boog is nog zichtbaar.

Afb. 48 Het streven naar symmetrie en oriëntatie van de mid-denas van de boogbrug op het midden van het Etzenrader Huusken is goed herkenbaar.

9. HET KASTEELTERREIN IN DE NIEUWSTE TIJD (CIRCA 1850 - 2019)

De nieuwe opzet uit de achttiende eeuw wordt niet doorgezet. In de negentiende eeuw blijken immers nog vele wijzigingen aangebracht. Niet alleen wordt op het noordelijke eiland een dik antropogeen ophoogpakket aangebracht, ook het terrein rondom het zuidelijke grachtenstelsel wordt flink opgehoogd.¹²⁷

GRACHTEN

Mogelijk toont het kadastrale minuutplan van circa 1830 al een tussenfase waar men het grachtenstelsel deels aan het dempen is. Uit de historische kaarten kan afgeleid worden dat omstreeks 1857 rond het noordelijke eiland alleen nog een smalle gracht herkenbaar is terwijl rondom het zuidelijke eiland alleen nog in de noordwestelijke en zuidoostelijke hoek een grote waterpartij aanwezig is. De bakstenen boogbrug is al uit gebruik geraakt.

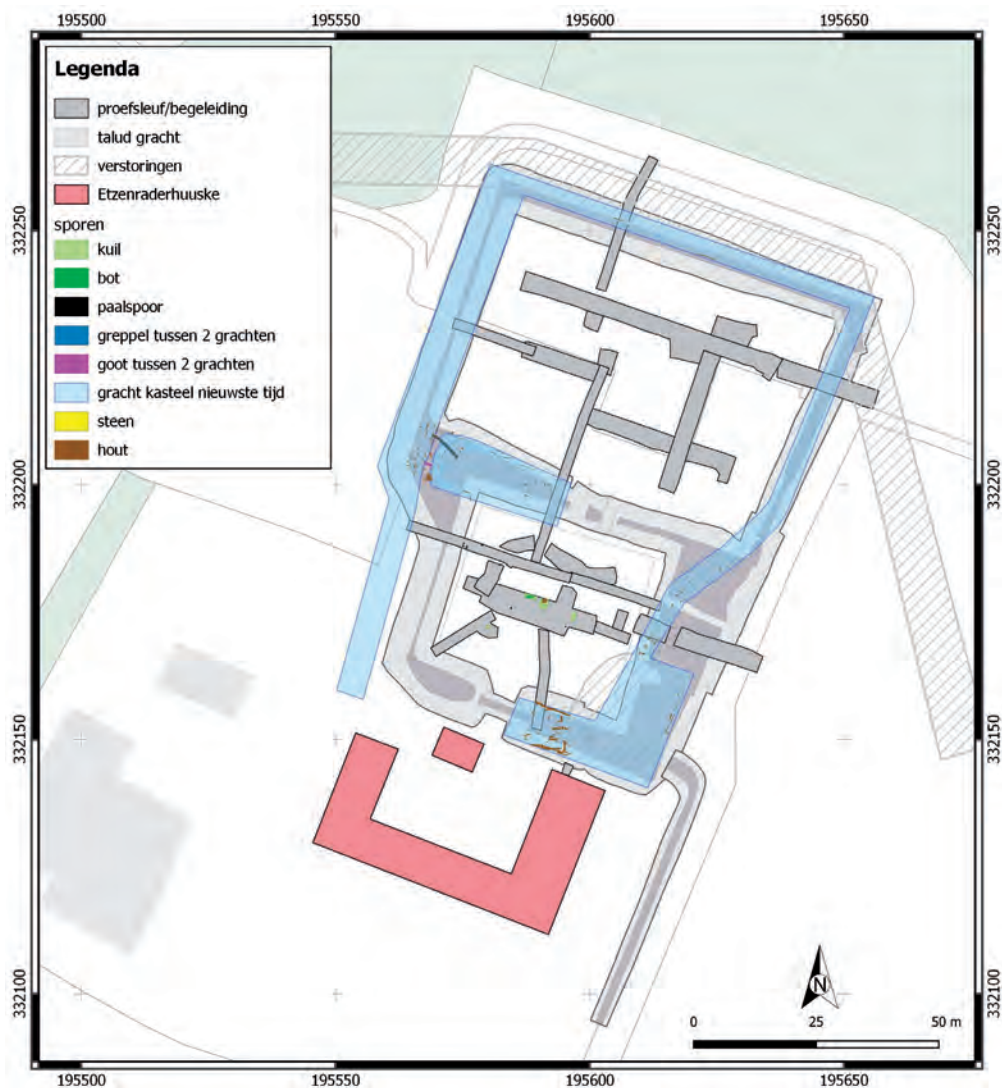
Van dit nieuwe grachtenstelsel zijn nog diverse vullingen bewaard gebleven (afbeelding 49). De rechthoekige vorm van de noordwestelijke waterpartij is hier nog deels aangetroffen. Opmerkelijk is dat deze geen rechtstreeks aansluiting vormde met de westelijke gelegen gracht maar dat er een damvormig lichaam tussen beiden aanwezig was. Zowel de westelijke gracht als de poel blijken ook ingegraven vanuit een aanzienlijk hoger niveau. In de tussentijd blijkt hier dus een dik ophoogpakket aangebracht. Ook is deze westelijke gracht oorspronkelijk breder geweest dan op de kaarten aangeduid en is deze vermoedelijk al snel verland.

In het damvormig tussenlichaam werd een houten goot (duiker) aangetroffen die waarschijnlijk de waterregulatie tussen de waterpartij en de gracht moest reguleren. Door het geleidelijk verlanden van de waterpartijen raakte de houten goot uit gebruik. De verbinding tussen beiden werd later verzorgd door een greppel.

Ook van de zuidoostelijke poel zijn nog enkele oeverbeschoeiingen aangetroffen. Het gaat hier zowel om planken als om een beschoeiing van vlechtwerk.

Aan de noordzijde van het noordelijke eiland bleek tijdens de archeologische begeleiding dat de oriëntatie van de latere gracht hier iets anders is dan de oudere gracht. De nieuwe oriëntatie vertoont overeenkomsten met de oriëntatie zoals weergegeven op de historische kaarten. Het

¹²⁷ Landbouwer Philip Ohlenforst en zijn opvolger lijken voor een groot deel verantwoordelijk voor de ingrepen.

Afb. 49 Globale reconstructie van het kasteelterrein in de tweede helft van de negentiende eeuw.

streven naar symmetrie met het Etzenrader Huusken bleef wel gehandhaafd.

Het grachtenstelsel werd sinds de tweede helft van de negentiende eeuw nog nauwelijks aangepast. In de Tweede Wereldoorlog blijkt hier de nodige militaire activiteit getuige de vele militaria die in de grachtvullingen werden aangetroffen. Meest opvallend waren twee granaten, twee patroonouders en zelfs de as met wielen van een militair voertuig.

Door gebrekkig onderhoud slibden de grach-

ten geleidelijk dicht (fase 5). Alleen een restant van de zuidoostelijke poel bleef nog tot in de 21ste eeuw in gebruik als vijver.

KUILEN EN PAALKUILEN

Het bakhuis dat op het zuidelijk eiland aanwezig was, blijkt al omstreeks 1857 verdwenen. Het terrein was nu volledig in gebruik als grasland. Enkele kuilen en paalkuilen kunnen nog met deze fase in verband gebracht worden. Het meest opmerkelijk is een grote kuil waar een

koe in begraven lag (afbeelding 50). Een tweede nabijgelegen kuil bevatte enkele palen en planken op de bodem. Beide kuilen kunnen op basis van het vondstmateriaal gedateerd worden op het einde van de negentiende of eerste helft van de twintigste eeuw.

Afb. 50 Kuil met het skelet van een koe.

10. EEN NIEUWE INRICHTING: TASTBAAR VERLEDEN

De aanleiding voor het uitvoeren van het archeologisch onderzoek vormde de herinrichting van het terrein dat gelegen was op een plek waar vermoedelijk ooit een kasteel stond. De herinrichting omvatte het realiseren van een waterbuffer ter plekke van de oude grachten én het zichtbaar maken van de geschiedenis van deze plek. Om meer zicht te krijgen in de in de bodem aanwezige archeologische waarden

(sporen en vondsten) volgden verschillende archeologische onderzoeken die de archeologische rijkdom van het gebied bevestigden. De onderzoeken leverden inzicht in de bewoningsgeschiedenis van de plek en in de verschillende (gracht)fasen van het kasteel.

Om geïnteresseerden te informeren zijn verschillende publieksmomenten georganiseerd tijdens het onderzoek. Telkens weer stelde de familie Schoffelen de poorten open van het Etzenrader Huusken, waardoor het een plaats werd van ontdekking, ontmoeting en inspiratie. Op deze plek ontstond er als het ware een drie-eenheid tussen kunst, architectuur en archeologie. Die drie-eenheid vormde al ineens een pril stadium van het project een bron van inspiratie voor de ontwerpers en bood een innovatief uitgangspunt voor de ontwikkeling van het gebied.

DE ARCHEOLOGIETUIN

Voor de archeologietuin vonden de ontwerpers, Piet Oudolf met LOLA Landscape Architects, inspiratie bij het archeologisch veldwerk en de talrijke vondsten die het daglicht zagen. De archeologische proefsleuven vormden de basis voor het ontwerp van de tuin en zijn exact zoals ze zijn aangelegd tijdens het veldwerk ook verbeeld in de tuin. Terwijl de bezoeker door de tuin wandelt, kan hij of zij verschillende objecten ontdekken die door de archeologen tijdens het onderzoek zijn opgegraven, zoals scherven, munten en metalen voorwerpen. Deze in 3D-

Afb. 51 Foto's open dag. Archeoloog Danny Keijers wijst de houten palen aan die de binnenzijde van de grachten ter plekke van het zuidelijke eiland omlijnden. Rechts: uitleg door regioarcheoloog Hilde Vanneste met op de achtergrond een 'vondstentafel'.

Afb. 52 Luchtfoto van de archeologietuin Kasteel Etzenrade (foto: LOLA).

geprinte vondsten staan op exact die locatie als waar ze zijn gevonden. Ook staat er een betonnen tafel waarop vondsten liggen. Hiervoor vonden de ontwerpers inspiratie bij de tafel met objecten waar men uitleg kreeg van de archeoloog tijdens de open dagen. De bezoeker van de

archeologietuin wordt hier uitgenodigd om het pad van de archeoloog te volgen. Een belangrijk aspect van deze ervaring is dat de bezoekers niet altijd meteen zullen weten wat ze tegenkomen, net zoals de archeologen tijdens hun werk vaak geconfronteerd worden met vragen en on-

Afb. 53 Archeologietuin met tussen de beplanting de 3D geprinte vondsten (foto: LOLA).

Afb. 54 Informatiepaneel (foto: LOLA).

zekerheden over de betekenis van een archeologisch spoor of object. Dit benadrukt het idee van ontdekking en de continuïteit van het archeologische proces, waarin het beantwoorden van vragen en het begrijpen van objecten tijd en analyse vergt.

Over het volledige noordelijke eiland hebben de ontwerpers als extra laag een raster van zes bij zes meter uitgezet in rode brede banden. De verdeling van de site in vierkanten verwijst naar het meetsysteem dat archeologen zo nu en dan gebruiken om objecten in te meten. Dit meetstelsel is tijdens het onderzoek in Etzenrade overigens niet toegepast.

Op het terrein staat een groot informatiepaneel met een reconstructie van het kasteel in haar vroegste vorm en een overzicht van de vondsten die terug te vinden zijn in de archeo-

logietuin. De vondsten in de tuin zijn genummerd. De determinatie van de vondsten staat op het informatiepaneel (afbeelding 54).

De locatie van het voormalige kasteel, het zuidelijke eiland, is nu in privébezit van de familie Schoffelen en is in gebruik als (beelden)tuin die geregeld voor publiek opengesteld wordt. De bodem is hier niet verstoord. Wel pronkt er een prachtig kunstwerk van de hand van Sjra Schoffelen dat verwijst naar de 'poort' van het voormalige Kasteel.

TOT SLOT

De archeologietuin is een succes en zet ook aan tot nadenken. Enerzijds is het een plek geworden die een stukje lokale geschiedenis zichtbaar maakt in het landschap. Anderzijds laat het zien hoe gefragmenteerd onze kennis van het verleden is, en hoeveel we er eigenlijk niet van weten. Door de archeologische onderzoeksmethode als uitgangspunt te nemen voor het ontwerp, is de tuin vooral een ode aan onze voortdurende zoektocht naar ons verleden. De massieve kasteelmuren van vroeger hebben plaatsgemaakt voor bloemen en gras. Het is een plek van rust en ontspanning die uitnodigt tot nieuwsgierigheid.¹²⁸ Het succes van het archeologische herinrichtingsproject wordt onderstreept door de erkenning die het heeft ontvangen, waarvan de meest prestigieuze de prijs van *World Landscape Architecture* (WLA). Deze prijs benadrukt de impact en kwaliteit van het project, waardoor duidelijk is dat kleinschalige projecten zoals die in Etzenrade ook resulteren in landschapsarchitectuur zoals we die vaak kennen uit de grote wereldsteden.¹²⁹

¹²⁸ Kloe, Veenstra en Vosseveld, 2021, 74.

¹²⁹ Dagblad de Limburger, 3 juni 2022. Deze prijs benadrukt de impact en kwaliteit van het project, waarbij het opmerkelijk is dat een relatief kleine plaats als Etzenrade in staat is om steden van miljoenen mensen 'de maat te nemen'.

BIBLIOGRAFIE

- Augustus, L. en J.T.J. Jamar, *Annales Rodenses. Kroniek van Kloosterrade*, Rijksarchief in Limburg, Maastricht 1995.
- Backer, A. M., *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Deel Zuid. Zeeland, Noord-Brabant, Limburg*, De Hef publishers, Rotterdam 2000.
- Broers, H.J.S.M., 'De Valkenburgse ridderschap van 1619 tot 1626', *Het Land Van Herle* 4 (1996): 116-127.
- Bruijn, A., Nieuwe vondsten van middeleeuws aardewerk in Zuid-Limburg; *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek [ROB]* 14 (1964): 133-149.
- Crassier, L. de, 'Dictionnaire historique du Limbourg Neerlandais de la Période Féodale a nos Jours', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 1932: 153-250.
- Ellenkamp, G.R. & L.J. Keunen, Kasteel Etzenrade & Hoeve De Tombe te Jabeek. IBA-kandidaatproject 'Beleefbaar maken van het Verwoeste Kasteel Etzenrade', gemeente Onderbanken; een bureau- en inventariserend veldonderzoek, *RAAP-rapport 3244*, Weesp 2016.
- Gysseling, M., Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord Frankrijk en West Duitsland (vóór 1226). *Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en lexicografie van het Nederlands* VII, Belgisch interuniversitair centrum voor Neerlandistiek, 1960.
- Habets, J., 'De leenen van Valkenburg (vervolg)', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 1885: 3-570.
- Heidbüchel, F. en H. Kramer (eds.), *Annales Rodenses*. Kreis Aachen, Aachen 1990.
- Hupperetz, W., Olde Meierink, B. & R. Rommes (red.), *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (1000-1800)*. Stichting Limburgse kastelen - Stichting Matrij, Utrecht 2005.
- Janssen, H., J. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*. Stichting Matrij, Utrecht 1996.
- Janssen M. & L. Van Diepen, De brokstukken bijeenrapen. Inventarisatie van de Zuid-Limburgse aardewerkproductie in de middeleeuwen, *SAGA* 25, Landgraaf 2022.
- Keijers, D.M.G. & B. Tops, Studieopdracht voor een archeologische evaluatie en waardering van de kasteelsite te Wezemaal; gemeente Rotselaar, provincie Vlaams-Brabant, *RAAP-rapport 2439*, Weesp 2011.
- Keijers, D., Archeologisch onderzoek naar de kasteelsite van Roost; gemeente Haacht, provincie Vlaams-Brabant. *RAAP-rapport 2929*. Raap Archeologisch Adviesbureau BV, Weesp 2014.
- Keijers, D.M.G., Het Verwoeste Kasteel Etzenrade, een archeologische evaluatie en waardering d.m.v. proefsleuven; gemeente Onderbanken, provincie Limburg. *RAAP-Rapport 4119*. RAAP, Weesp 2017.
- Keijers, D.M.G., Het verwoeste kasteel Etzenrade, Etzenrade, Gemeente Beekdaelen. Archeologisch onderzoek: een proefsleuvenonderzoek en archeologische begeleiding. *RAAP-Evaluatie- en selectierapport 130*, Weesp 2020.
- Kloe, de F., Veenstra, P. & J. Vosseveld, *Landscape Works with Piet Oudolf en LOLA. IN Search of Sharawadgi*. Rotterdam 2021. Koninklijke Bibliotheek van België, Nationaal Geografisch Instituut van België, Uitgeverij Lanno en Uitgeverij Racine, *De Grote Atlas van Ferraris. De eerste atlas van België. 1777 Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik*. Uitgeverij Lannoo, Tielt 2009.
- Kritzaedt, J. (1640-1645), *Annales Gangelenses* (ed. A.M.P.P. Janssen). Limburgs Geschieden Oudheidkundig Genootschap, Maastricht / Kreis Heinsberg, Heinsberg / Stichting Jacob Kritzaedt, Sittard.
- Lubbinge, V., *Eindrapport Etzenrade. Studieverslag van de resultaten van het geofysisch onderzoek op en rond kasteelterrein Etzenrade*. Deventer 2016.
- Olst, E.L. van, Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. *Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934. Deel 1*. Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem 1991.
- Olst, E. van. De gesloten hoeve als 'gesunkenes Kulturgut'. Een nieuwe visie op de ontstaansgeschiedenis van de Zuid-Limburgse boerderij. In: *Jaarboek Monumentenzorg 2003. Boerenbedrijvigheid, voortgang en behoud*. Waanders Uitgevers, Zwolle / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2003.
- Polak, M.S. & E.C. Dijkhof (eds.), *Oorkondenboek van de abdijs Kloosterrade: 1108-1381*. Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 2004.
- Renes, J., *De geschiedenis van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap*. Van Gorcum, Assen/Maastricht 1988.
- Ruijters, M., in prep. Kasteel Etzenrade te Jabeek, gemeente Beekdaelen; een proefsleuvenonderzoek en opgraving – variant archeologische begeleiding, *RAAP-rapport 6255*, Weesp.
- Schoffelen, V., 'Het etzenraderhuiskens'. *Jaarboek van de heemkundevereniging De Veersprunk* 1993: 43-49.
- Stoepker, H., *Waarom er geen B in Brunsum zit... Het begin van de aardewerkproductie in Brunsum en Schinveld in het licht van de regionale nederzettingsgeschiedenis*. *Archeocoach Studies* 4 2011.

Tops, B., Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Processen van de adel. 1511-1650. *Rijksarchief te Brussel: Inventarissen 62*, Brussel. 2013.

Vanneste, H. & S. Ostkamp (red.), De Motte van Breust, *ADC rapport 2700 / ADC monografie 15*, Amersfoort 2013.

Verhoeven, A.A.A., Verspreidingsgebied van aardewerk in de vroege en volle middeleeuwen, in: A. Carmiggelt (red.), *Rotterdam Papers VII, a contribution to medieval archaeology*, Rotterdam 1992: 75-84.

Website:

<http://www.iba-parkstad.nl/>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Doenrade

Kadaster ArchiefViewer via <https://mijn.kadaster.nl/>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Raath

Provincie Limburg Online Collectie | Eenvoudig zoeken

<https://KasteleninNederland.nl>

<https://thesaurus.onroerenderfgoed.be>

De veldwerkfoto's afgebeeld in het artikel zijn genomen tijdens de verschillende archeologische onderzoeken.

ABSTRACT

Castle Etzenrade: Research into a Lost Castle (2016–2023)

The archaeological research carried out at the site of Castle Etzenrade, near Jabeek in the province of Limburg, has significantly enhanced understanding of the former site and its surrounding landscape, despite the absence of substantial above-ground remains. The castle, which likely dates from the late medieval period, was demolished or fell into ruin by the seventeenth or early eighteenth century. Within the framework of the International Bauausstellung (IBA) Parkstad project, focused on landscape restoration and water management, several archaeological investigations were conducted, including archival research, coring, geophysical survey and excavation.

The archaeological research has generally contributed to understanding the occupation history and use of the site. From the tenth century onwards, continuous human activities took place. The features and structures identified provide information on the layout and development of the location within the surrounding landscape. The recovered material—comprising ceramics, metal objects, animal remains, and building materials—offers insights into daily life and the material culture on the site, from the medieval through the post-medieval period.

The results of the investigations have also informed the subsequent landscape design of the site. Efforts were made to preserve archaeological values wherever possible, with the earliest moat phases largely preserved in situ. Where interventions were necessary, they were designed in alignment with historical structures, ensuring a careful integration of archaeological research, landscape development, and water management. The Etzenrade project thus demonstrates how archaeological research can contribute both to knowledge production and to the responsible management of a largely vanished castle site.